

Ida Fossen

BARNES DELTAGELSE I SYNING OG BEGRAVELSE

Et kvalitativt forskningsstudie av barns deltagelse i syning og begravelse, og hva slags innvirkning deltagelsen har på barns sorgprosess og forståelse av døden.

Masteroppgave i pedagogikk – studieretning spesialpedagogikk

Våren 2014

Veileder: Soilikki Vettenranta

Pedagogisk institutt

Fakultet for samfunnsvitenskap og teknologiledelse

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet

Trondheim

Forord

Å skrive denne masteroppgaven har vært en både lang og lærerik prosess. Omsider ser det ut til at prosjektet har tatt den formen jeg ønsket, og det er i den sammenheng flere enn meg selv som bør ha deler av æren.

Alle først vil jeg takke min veileder, Soilikki Vettenranta. Fullføringen av dette prosjektet hadde ikke vært mulig uten dine innspill og råd underveis. Du har hjulpet meg med å holde fokus, og gitt meg de nødvendige råd og dytt for å virkelig forstå hva som forventes av oppgaver som denne. I tillegg har du hele tiden gitt inntrykk av at du har trodd at jeg kom til å få det til, og det betyr veldig mye for meg.

Jeg vil også få rette en stor takk til alle mine informanter. Deres historier og meninger har hjulpet meg enormt, og jeg er utrolig takknemlig for at dere stilte opp og deltok. Takk for at dere tok av tiden deres til å delta i dette prosjektet. Jeg er takknemlig og ydmyk overfor dere alle sammen.

Takk til gode venner og familiemedlemmer som forbarmet seg over meg når jeg var stresset, og som var så snille at dere leste gjennom oppgaven. Og takk for all støtte underveis. Patrick, takk for at du forbarmet deg over meg og stressnivået mitt og hjalp meg, ga meg gode råd og ba meg slutte å stresse.

En helt spesiell takk rettes til Arne. Du har bokstavelig talt vært klippen min gjennom dette arbeidet, og uten din støtte og omsorg tror jeg det hadde vært mye vanskeligere å få til.

Og sist, men absolutt ikke minst, vil jeg takke faren min. Hadde det ikke vært for deg, hadde jeg aldri skrevet om dette. Jeg savner deg.

Trondheim, 2014.
Ida Fossen.

Sammendrag

Målet med denne undersøkelsen var å få innsikt i barns deltagelse i ritualene syning og begravelse. Aldersgruppen det har blitt fokusert på, er barn i alderen seks til tolv år. Temaets aktualitet er stor, ettersom mange barn i denne aldersgruppen kan oppleve død i nærmeste familie. Av denne grunn er det viktig at fagfolk, foreldre og andre har kunnskap om den innvirkning deltagelse kan ha på barns sorgprosess og forståelse av døden. Ut fra dette ble følgende problemstilling formulert: *"Hvordan kan deltagelse i ritualene syning og begravelse virke inn på barns sorgprosess og forståelse av døden?"*

Undersøkelsens teoretiske utgangspunkt er blant annet forankret i Piagets teori om barns kognitive utvikling, samt Dyregrovs teori om barns sorgprosess og deres deltagelse i ritualer. Raundalen og Schultz sin teori om barns forståelse av døden har også blitt vektlagt. Det nevnes også andre teorier og teoretikere i undersøkelsen, som støtter opp under de ovennevnte temaenes viktighet.

Forskningsmetoden som har blitt tatt i bruk, er kvalitativ forskningsmetode, ved halvstrukturerte intervjuer av fire informanter. De fire hovedkategoriene i undersøkelsen er basert på informantenes uttalelser under intervjuene. På denne måten forsøker jeg å få frem svar som skal kunne gi et mest mulig systematisert og dekkende bilde av de erfaringer og opplevelser undersøkelsens informanter ga uttrykk for. De fire kategoriene som ble utformet med bakgrunn i informantenes uttalelser, var *barns sorg, forståelse, kommunikasjon og deltagelse i ritualer*. Alle hovedkategoriene har også til sammen åtte underkategorier. Dette er ment å gi et best mulig dekkende bilde av informantenes syn på barns sorgprosess og forståelse av døden, samt selve deltagelsen i ritualene.

Denne undersøkelsens sentrale tendenser viser at barns deltagelse i ritualer kan ha en positiv virkning på deres sorgprosess og forståelse av døden. Barn opplever tilsynelatende en større grad av tilhørighet gjennom deltagelse, og det gir dem et stødigere grunnlag for forståelse. Aktiv deltagelse var også et element som dukket opp, hovedsakelig i sammenheng med ritualer begravelse. Å la barna velge sanger eller legge ned blomst på kisten, virket å ha gitt dem en større grad av forankring i ritualer.

Til slutt pekes det på undersøkelsens implikasjoner i forhold til videre forskning, samt eventuelle begrensninger. Det konkluderes hovedsakelig med at det kunne vært et fruktbart prosjekt å utføre longitudinelle studier på temaet, for å få et dypere innblikk i deltagelses virkning på barns sorgprosess og forståelse. Videre anses det også som viktig at forskning på lærere og spesialpedagogers forståelse av barns sorg bør utføres. Ved å se på dette temaet fra forskjellige samfunnsvinkler, kan man kanskje kunne skape en krisepedagogisk plan til bruk for alle involverte voksne. Denne undersøkelsens begrensninger ligger i all hovedsak i informantenes uttalelser og muligheten for generalisering. Informantene kan ha holdt tilbake informasjon, og det har i undersøkelsen ikke vært noe mål om at forskningsresultatene skal være representative for andre personer.

Abstract

The goal of this research is to gain a greater insight into children's participation in rituals connected to a person's death. The rituals that were focused on were the funeral and the viewing of the dead. The age group that was the focus of the study was children at the age of six to twelve years. The importance of this study is reflected in the fact that a lot of children this age will most likely experience death in their immediate families. Therefore it is of the utmost importance that professionals, parents and other adults have knowledge about children's participation in these rituals, and how it can help them understand death and deal with the loss of a loved one. Based on this, the research question has been; "*How can participation in the rituals; viewing of the dead and funeral, have an impact on children's grieving process and comprehension of death?*".

The theoretical foundation of this study is, among others, Piaget's theory on children's cognitive development, as well as Dyregrov's theory on children's grief and participation in the concerned rituals. The theory of Raundalen and Schultz on children's understanding of death has also been used.

The method of research that has been used, is a qualitative method of research, by using semi structured interviews of four participants. The four main categories in this study are based upon quotes from the participants and their interviews. Thus, I hope to achieve answers that will be accurate and precise compared to the questions that have been asked. This will also be able to help portray the experiences and situations the participants talked about during their respective interviews. The four categories that were drawn from the research material were *children's grief, comprehension, communication and participation in rituals*. All the main categories also had, all together, eight subcategories. This is meant to give as accurate an image of the participants stories as possible, and also their experience of their children's grieving process and comprehension of death.

The main findings in this study show that children's participation in rituals can have a positive effect on their grieving process and comprehension of death. It seems that children experience a greater degree of affiliation through participation, which further on gives them a sounder basis for understanding. Active participation was also an element that showed up in this study, mainly by letting the children pick out flowers for the coffin, or psalms to be sung at church. This seemed to have given the children a greater sense of affiliation.

In the summary chapter, the study's implications, as well as further research that can be done, are mentioned. Any restrictions that the study has are also pointed out. The study mainly concludes that it could be useful to conduct longitudinal studies on the subject. This way one might get a greater insight into the participations effect on children's grieving process and understanding of death. Furthermore, it is also important that more research on teacher's and special educators knowledge of the theme is conducted. By looking at the theme from different points of view in a society, one might be able to create a crisis plan. The limitation of this study lies mainly in the statements of the participants, and in the possibility of generalization. The participants might have held back information, and it has during this study not been a goal to make the research results representative for other people.

Innholdsfortegnelse

1. Innledning	1
1.1 Aktualitet.....	2
2. Tidligere forskning.....	2
3. Metodiske refleksjoner.....	3
3.1. Mål for undersøkelsen	3
3.2. Datainnsamling og -analyse	4
3.2.1. Valg av informanter	4
3.2.2. Gjennomføring	5
3.2.3. Instrumentet.....	5
3.2.4. Transkribering.....	6
3.2.5. Intervjuprotokoll	6
3.2.6. Koding og kategorisering	7
3.3. Ethiske retningslinjer	8
3.4. Pålitelighet.....	10
3.5. Overførbarhet/troverdighet.....	11
4. Teoretisk utgangspunkt	12
4.1. Personlig utgangspunkt	12
4.2. Fenomenologi og sosialkonstruktivisme	12
4.3. Den kognitive utviklingen hos barn i alderen 6-12 år	13
4.4. Krisepedagogikk og traumer	15
4.5. Ritualers betydning	15
4.6. Barns forståelse av døden	17
4.7. Barns deltagelse i syning og begravelse	18
4.8. Barns sorgprosess	20
5. Analyseprosessen	21
6. Resultater	22
6.1 Informantene og deres situasjon	22
6.2 Sorg.....	23
6.2.1 Trygghet og ivaretagelse	23
6.2.2 Omsorg og frykt.....	24
6.3 Forståelse	25
6.3.1 Konkretisering av døden	25
6.3.2 Eksistensiell usikkerhet.....	27

6.4 Kommunikasjon	28
6.4.1 Bevisstgjøring.....	29
6.4.2 Barns undring.....	31
6.5 Deltagelse i ritualer	34
6.5.1 Tilstedeværelse og engasjement.....	34
6.5.2 Innvirkning og erkjennelse.....	39
7. Sammenfattende drøfting	43
7.1 Sentrale tendenser	43
7.2 Informantenes forskjeller	45
7.3 Funn som støttes teoretisk, samt overraskende funn.....	46
8. Avsluttende kommentar	48
8.1 Implikasjoner og begrensninger	48
LITTERATUR	49
Vedlegg 1	52
Vedlegg 2	57
Vedlegg 3	59
Vedlegg 4	61
Vedlegg 5	62

1. Innledning

Sorg er en personlig reaksjon, som utfoldes forskjellig hos hvert enkelt menneske. Samtidig som vi sørger individuelt, skal vi også kollektivt delta i ritualer. Hensikten med ritualene er å gi individer en mulighet til å ta farvel med den avdøde, samt føle tilhørighet til en gruppe. Målet med dette forskningsarbeidet er å forsøke å finne barnets plass i disse ritualene. I følge Dyregrov (2006) er barns deltagelse i ritualer knyttet til død viktig. Han understreker at deltagelse i begravelsen til et nært familiemedlem er en mulighet barnet ikke får tilbake. Deltagelse i syning, altså å være med og se den døde, kan ifølge Dyregrov (ibid.) hjelpe barn med å bedre forstå døden. Samtidig markerer ritualene viktige hendelser i barnets liv. Syning og begravelse konkretiserer døden, og det som har skjedd. Dette underbygges også av Kübler-Ross og Kessler (2005).

Det presiseres av flere forskere og forfattere at barn vil lide en større nød dersom de ikke får delta i disse ritualene, hvis de selv ønsker det. Dette er gjeldende for barn helt ned i førskolealder (Dyregrov, 2006). Spørsmålet om hvorvidt barn skal skånes tas også opp av Hirsch og Røen (2012). De trekker frem en mulig årsaksforklaring til at foreldre vegrer seg for å la barna delta i ritualer. Foreldre ønsker ofte ikke å påføre barna det de anser som unødig smerte. Det å få vite at et nært familiemedlem skal dø, bør være nok. Men fantasiene barn kan få når de merker at foreldre og andre familiemedlemmer ikke forteller dem hele sannheten, er ofte verre enn virkeligheten. Av denne grunn er åpenhet om død ovenfor barn viktig (ibid.). Den er viktig fordi at barna har en rett til å informeres, og en rett til å delta. Denne undersøkelsen tar sikte på å innhente kunnskap om hvordan deltagelse i ritualene syning og begravelse virker inn på barns sorgprosess og forståelse av døden. Foreldrenes refleksjoner rundt egne avgjørelser vedrørende barnet og dets sorg er også noe som vektlegges. I undersøkelsen tas det utgangspunkt i følgende problemstilling:

”Hvordan kan deltagelse i ritualene syning og begravelse virke inn på barns sorgprosess og forståelse av døden?”

Døden er personlig, ofte fordi det for de gjenlevende kan føles som at de mister en av grunnsteinene i livet sitt. De ritualene som i Norge er knyttet til døden, er viktige fordi at de representerer en verdig avskjed med den avdøde (Østigård, 2006). Sorgen som følger døden

er for alle mennesker forskjellig. Den manifesteres i oss på ulike måter, men er i alle sine versjoner lik på en måte, ettersom den er en normal reaksjon ved alle former for tap (Bjelland og Stokke, 2011).

1.1 Aktualitet

Mange barn vil, på ett eller annet tidspunkt, oppleve at et familiemedlem dør. De barna som mister et familiemedlem, viss kognitive utvikling er kommet såpass langt at de forstår, går alle enten i barnehage eller på skole. Av denne grunn er det viktig at spesialpedagogisk personell kjenner til barns sorgprosess, samt deres forståelse for døden basert på aldersgruppe. Barns sorgprosess kan vare lenge, og er like individuell som barnet selv (Dyregrov, 2006). Manifesteringen av barns sorg er flerfoldig, og forskning viser at mange barn opplever konsentrasjons- og innlæringsvansker, samt søvnproblemer. Dette er situasjoner som kan virke direkte inn på deres skolesituasjon (ibid.). I tillegg kommer de sosiale utfordringene, i form av at barna for eksempel ofte tar på seg omsorgsoppgaver i hjemmet, eller distanserer seg fra venner (Haugland, Ytterhus og Dyregrov, 2012). Det er av denne grunn viktig å trekke frem barn som pårørende i den spesialpedagogiske debatten, og rette søkelyset mot dem.

2. Tidligere forskning

Det eksisterer ikke særskilt mye tidligere forskning på dette emnet innen den spesialpedagogiske sektor, hvilket er en av årsakene til at jeg ønsket å forske på emnet. Den tidligere forskningen jeg fant på emnet, befinner seg hovedsakelig innenfor helsesektoren, eller den psykologiske sektor. En fellesnevner er at de er enige i at barns deltagelse i ritualer knyttet til døden, ofte da syning og begravelse, kan hjelpe dem i deres sorgprosess.

Dyregrov og Raundalen (1996) poengterer at de i sitt arbeid har erfart at barn i sorg ofte føler seg ensomme med sine følelser. Dette baseres på at foreldre og andre voksne ikke forstår omfanget av barnets sorg, og dermed glemmer at barnet også har det vanskelig. Videre presiserer de at det å få muligheten til å ta farvel med det avdøde familiemedlemmet er viktig for barn, enten det dreier seg om et plutselig eller et forventet dødsfall. Ritualene knyttet til døden kan gi barna muligheten til å uttrykke sin sorg. Videre presiserer Dyregrov og Raundalen (ibid.) at barns deltagelse i ritualer er særskilt viktig med tanke på deres sorgprosess. Her viser de til Kranzler, Shaffer, Wasserman og Davies (1990) og Weber og

Fornier (1985), viss forskning viser at barn som deltar i både de praktiske forberedelsene til ritualene, og selve ritualene har utviklet en bedre forståelse for døden.

A. Dyregrov og K. Dyregrov (2011) viser i sitt omfattende forskningsprosjekt til at barns sorg ved død i nær familie utvikles forskjellig, blant annet ved søvnproblemer eller vansker med hukommelse og konsentrasjon. Barns sorgprosess påvirker altså flere arenaer i deres liv. I løpet av sitt forskningsarbeid har Atle Dyregrov utviklet flere veiledningsmanualer og bøker om både sorg i familier, samt sorg hos barn. I en av disse veiledningene, *Barns deltagelse i ritualer etter dødsfall* (1994), understreker han at ritualer i forbindelse med død har stor psykologisk betydning for barn. De tjener flere psykologiske funksjoner, blant annet å hindre barns fantasier og redusere uvirkelighet.

Barn i skolealder opplever at døden er uvirkelig. Det er her syning av den døde og deltagelse i begravelse i følge Dyregrov (1994) kan hjelpe barna. I tillegg understrekes det at dersom barn skal delta i syning, bør det gjøres noen forberedelser. Barnet bør forklares hva som venter inne på rommet der den døde ligger og hvordan den døde ser ut. Barnet bør få ha med de menneskene det vil ha med seg inn, og det er viktig å forklare for barnet at det ikke er noen følelser som er feil. Barnet skal selv få bestemme hvor nærme det vil gå den døde, samt hvor lang tid det har lyst til å tilbringe der inne. Dersom barnet har fått tilstrekkelig med forklaring, vil det i følge Dyregrov (ibid.) være mentalt forberedt på situasjonen.

3. Metodiske refleksjoner

3.1. Mål for undersøkelsen

Et viktig formål med kvalitative studier er å oppnå en forståelse av sosiale fenomener basert på fyldige beskrivelser og data om personer og situasjoner. Innlevelse er i kvalitativ forskning viktig for å oppnå forståelse. Ved at forsker setter seg inn i informantenes sosiale situasjoner, kan han oppnå en dypere forståelse for deres situasjon. I kvalitativ forskning er det også viktig at man går inn med et åpent sinn. Det er elementært å bevare en fleksibilitet gjennom hele undersøkelsen, slik at det er rom for endring av fremgangsmåter ettersom ny informasjon kommer frem (Thagaard, 1998). Forsker må til enhver tid være bevisst på hvorvidt dataene som samles inn, er relevante for problemstillingen, og samtidig hvorvidt analysen kan gi grunnlag for interessante resultater. Samtidig er det viktig at man konstant har fokus på

problemstillingen, og undersøkelsens overordnede mål, slik at det til enhver tid ivaretas en klar retning i forhold til den problemstilling man ønsker å belyse (ibid.).

Problemstillingen i denne undersøkelsen er bevisst formulert som et vidt spørsmål – *”Hvordan kan deltagelse i ritualene syning og begravelse virke inn på barns sorgprosess og forståelse av døden?”*. Interessen ligger i barns sorgprosess og forståelse av døden, samt hvordan dette påvirkes av deltagelse i ritualene syning av den døde og begravelse. Den gjeldende aldersgruppen er barn fra seks til tolv år. Målet med denne undersøkelsen er å se barns sorgprosess i et spesialpedagogisk lys. Mange barn vil en eller annen gang i løpet av skoleårene oppleve å miste noen i nær familie. Av denne grunn er det viktig at spesialpedagoger har kunnskap om barns sorgprosess knyttet til død. Underveis i prosessen har jeg hele tiden måttet ta stilling til hvorvidt gjennomføringen og datamaterialet har bidratt til å belyse min problemstilling på en faglig og hensiktsmessig måte. Jeg har hele tiden opprettholdt et åpent sinn, vel vitende om at alle svar ikke alltid ligger i spørsmålene i en allerede utformet intervjuguide. Å gi informantene rom og tid til å samle seg, samt passe på at de var komfortable under intervjuene, har i en undersøkelse med et såpass ømfintlig og sårbart tema vært et viktig fokus.

3.2. Datainnsamling og –analyse

3.2.1. Valg av informanter

Den kvalitative intervjuer omtales av Kvale og Brinkmann (2009) som en gruvearbeider. Informantenes kunnskap og informasjon forstås her som skjult metall, og forskerens oppgave som gruvearbeider, er å løfte frem dette skjulte metallet i dagens lys. Det kvalitative forskningsintervjuet er en interpersonlig situasjon, en samtale mellom to individer om et emne av felles interesse. Samtalene med informantene er ofte den mest spennende og engasjerende fasen i et kvalitativt forskningsarbeid. Den personlige kontakten og kontinuerlig nye innsikten man får i informantens tanker og livsverden, gjør det både spennende og ofte personlig berikende å intervju (ibid.).

Innen kvalitativ forskningsmetode som forskningsretning og sjanger er det mange ulike oppfatninger om det riktige antallet informanter. Postholm (2011) viser til Polkinghorne (1989) som anbefaler mellom fem og tjue deltakere, mens Dukes (1984) mener at et antall mellom tre og ti informanter er tilstrekkelig. Videre viser Ryen (2002) til Patton (1990), som

poengterer at den viktigste regelen ved formålstjenlig utvalg av informanter er at det ikke finnes en regel. Til sist kommenterer Kvale og Brinkmann (2009) at antall informanter i en kvalitativ undersøkelse avhenger av undersøkelsens formål. De poengterer at man etter hvert vil komme til et metningspunkt, hvor nye intervjuer ikke lenger gir ny informasjon. Antall informanter avhenger også i følge Kvale og Brinkmann (ibid.) av undersøkelsens tidsrom, omfang og ressurser.

I følge Ryen (2002) er det ikke antall intervjuer som har betydning, det er hva det enkelte intervjuet gir forsker av informasjon om emnet. Det viktigste kriteriet for meg var at informantene hadde barn som i alderen seks til tolv år hadde mistet et nært familiemedlem. Videre skulle barna ha deltatt i enten syning av den døde, eller begravelse. Geografisk tetthet i utvalget av informanter var ikke et absolutt krav, men deltok i å gjøre selve gjennomføringen av intervjuene mulig innen den tidsrammen jeg hadde til disposisjon. Av denne grunn søkte jeg aktivt etter mennesker i nærliggende geografisk rekkevidde.

3.2.2. Gjennomføring

Den praktiske gjennomføringen startet med at jeg tok kontakt med mennesker i min omgangskrets som kunne ha kjennskap til noen som hadde vært i den situasjonen jeg var ute etter informanter fra. Denne innledende kontakten ble opprettet over e-post. Dette resulterte i at jeg til sist satt igjen med en liste på åtte navn, hvorav fire takket ja til å delta. Disse tok jeg kontakt med via e-post. Etter å ha forklart i korte trekk om undersøkelsen, svarte jeg på eventuelle spørsmål de hadde, og avtalte nærmere tid for selve intervjuet. Deretter sendte jeg ut et brev med informasjon og samtykkeerklæring (vedlegg 3). Intervjuene ble gjennomført i perioden 01.02.14 til 10.02.14, og varte i omtrent halvannen time. Alle intervjuene ble avsluttet etter at vi hadde vært innom alle spørsmålene i intervjuguidene, og informantene ikke følte de hadde noe mer å si om emnet. Datamaterialet som er gjenstand for videre analyse er lydfiler tatt opp med båndopptaker. Lydfilene ble slettet direkte etter endt transkribering, og det transkriberte materialet ble oppbevart på en passordsikret datamaskin, inne på et låst rom. Etter endt forskning ble alt transkribert material også slettet.

3.2.3. Instrumentet

Instrumentet som ble tatt i bruk i denne kvalitative undersøkelsen, var en halvstrukturert intervjuguide. Denne besto av åtte overordnede temaer med tilhørende underspørsmål, og

kom på fire sider (vedlegg 1). Jeg startet intervjuguiden med det som omtales som oppvarmingsspørsmål, for å oppmuntre informanten til å fortelle litt om seg selv, og sine innledende refleksjoner rundt sitt barn og dets opplevelse (Postholm, 2011). Videre grupperte jeg spørsmålene i hoveddelen av intervjuguiden etter de forskjellige fasene ved bortgang. Dette gjorde det mulig å gjennomføre intervjuet på en kronologisk måte. Oppfølgingsspørsmål ble også benyttet underveis i intervjuet, der jeg følte at informantene kunne ha mer utfyllende informasjon om det vi da snakket om. Patton (1990) forklarer disse spørsmålene som ”probing”- forskeren prøver å trenge dypere inn i temaene som kommer frem i intervjuet ved å ta tak i det informanten selv sier. Forskeren viser i følge Patton (1990) i disse situasjonene deltakelse og prøver å komme til en felles forståelse av hva det er informanten forteller om.

3.2.4. Transkribering

I følge Postholm (2011) bør man som forsker transkribere alt datamateriale selv. Dette for å kunne ivareta en kontinuerlig prosess vedrørende selve analysearbeidet. Slik vil forskeren selv bli godt kjent med eget datamateriale. Dataanalysen, eller transkriberingen, er en prosess der forskeren danner mening ut i fra sine innsamlede data. Denne prosessen innebærer at en helhet blir delt opp i stykker, for deretter å bli analysert. Forskeren analyserer altså de ulike delene for å danne seg en bedre oversikt over sammenhengen og helheten i datamaterialet sitt (ibid.). Jeg transkriberte alt datamaterialet selv, og endte opp med 48 transkriberte sider.

Jeg har i mine transkripsjoner bevisst valgt å utelate mine informanternes dialekt. Dette fordi jeg vil ivareta både deres og barnas anonymitet. Kvale og Brinkmann (2009) fremhever viktigheten i å ivareta det etiske hensynet til konfidensialitet i løpet av transkriberingen. Samtidig skal man etterstrebe å være lojal i forhold til informantens muntlige uttalelser. Alle mine informanter fikk pseudonymer, det samme gjorde deres barn, dersom de ble nevnt ved navn av informantene under intervjuene.

3.2.5. Intervjuprotokoll

Etter hvert av mine fire intervjuer, satte jeg meg ned for å skrive i en intervjuprotokoll (vedlegg 5). Her skrev jeg ned observasjoner jeg hadde gjort meg i løpet av intervjuene. Jeg skrev ned faktaopplysninger som tid, varighet, samt pseudonymet for de forskjellige informantene. Samtidig foretok jeg også vurderinger av faktorer som kunne ha betydning for

selve intervjuets kvalitet – blant annet mimikk og andre ikke-verbale uttrykk, forstyrrende faktorer som bakgrunnsstøy eller om en telefon ringte. Min generelle oppfatning av kommunikasjonen ble også tatt med.

3.2.6. Koding og kategorisering

Analyse av data som inneholder koding og kategorisering, omtales av Postholm (2011) som deskriptiv analyse. Kvale og Brinkmann (2009) deler analysen av det transkriberte materialet inn i tre faser; strukturering av intervjumaterialet, klargjøring av materialet, og den endelige analysen.

Strukturering av intervjumaterialet utføres ved å systematisere all den transkriberte teksten. Dette gjorde jeg ved å lese gjennom teksten flere ganger. Slik kunne jeg danne meg et bilde av de temaene som fremsto som viktige for informantene mine. Videre markerte jeg med ulike fargekoder de uttalelsene som falt innunder samme tematikk. Ved å gjøre dette ble jeg gjort oppmerksom på at det var flere temaer som vekket interesse og engasjement hos alle mine informanter. Videre organiserte jeg uttalelser fra informantene rundt disse aktuelle temaene, og prøvde på denne måten å sammenligne dem med hverandre. *Klargjøring av materialet* foregår slik at man utelater den informasjon i det transkriberte materialet som ikke har relevans for problemstillingen. Etter denne prosessen sto jeg igjen med fire hovedkategorier for uttalelser. Under hver av disse fire hovedkategoriene hadde jeg satt opp to underkategorier, noe som resulterte i totalt åtte underkategorier. I *den egentlige analysen* søker forskeren å få frem deltakernes egne forståelser, samtidig som man presenterer sitt eget perspektiv på fenomenet i form av refleksjoner, i tillegg til at man forsøker å gi fenomenet en teoretisk forståelsesramme.

Både Kvale og Brinkmann (2009), Postholm (2011) og Thagaard (1998) påpeker at prosessene i en kvalitativ studie vil være kontinuerlige, samt gjenstand for en gjensidig påvirkning. Her viser Postholm (2011) til den hermeneutiske spiral, og sammenligner denne med det kvalitative forskningsarbeidet. Man går hele tiden frem og tilbake mellom de ulike ”trinnene”, henter kunnskap og forsøker å videreutvikle denne med resultatene fra foregående trinn. Med tanke på selve kodingsarbeidet, ligger det en etisk refleksjon i hvorvidt forskeren evner å utføre dette på en måte som best mulig gjenforteller informantenes uttalelser. Her viser Postholm (ibid.) til at det å som forsker tilstrebe en helt nøytral og objektiv holdning til

datamaterialet, er umulig. Hun presiserer at forsker bør etterstrebe å være bevisst på eget ståsted når hun analyserer datamaterialet. Mitt ståsted har vært selve utgangspunktet for intervjuet. Jeg har, ut fra teoretiske antagelser, utarbeidet en intervjuguide. Denne, i tillegg til mine egne personlige interesser og antagelser, har muligens vært deltagende i en påvirkning av hva jeg som forsker ser etter, og hva jeg faktisk oppdager under hele forskningsprosessen.

Når det kommer til utarbeidelse av ulike kategorier for koding og kategorisering, forsøkte jeg som tidligere nevnt å holde meg til temaer som fremsto som sentrale og viktige for mine informanter. Jeg oppdaget under intervjuene at det var noen temaer som vekket mer interesse hos informantene enn andre. Barnas sorg, ritualenes innvirkning på deres sorgprosess og forståelse av døden, samt kommunikasjon med barna var de temaene som skilte seg ut. Disse var de jeg forholdt meg mest til under kodingen og kategoriseringen av det transkriberte datamaterialet. Dette fordi jeg ønsket å fremstille et bilde av informantenes egne opplevelser med tanke på problemstillingen.

3.3. Etiske retningslinjer

Kvale og Brinkmann (2009) og Alver og Øien (1998) påpeker at etikk ikke bare begrenser seg til feltarbeid, men også omhandler alle områder ved det kvalitative forskningsstudiet.

Konfidensialitet, informert samtykke og tillit er tre viktige elementer i etikken (Thagaard, 1998). Prinsippet om konfidensialitet innebærer at alle deltakere i studien har krav på at all informasjon skal behandles konfidensielt. Forsker må sørge for at bruk og formidling av informasjon om deltakere som kan skade disse som enkeltpersoner, ikke brukes. Prinsippet om informert samtykke omhandler at alle forskere plikter å hente inn deltakeres skriftlige samtykke til deltagelse, før innhenting av forskningsdata forekommer. Dette innebærer også at enhver deltager til enhver tid kan trekke seg fra forskningsarbeidet. (ibid.). Ettersom man i denne forskningstradisjonen arbeider tett med deltakerne, vil tillit være betydelig med tanke på informanters og deltakeres åpenhet (Ryen, 2002).

Kvale og Brinkmann (2009) understreker at etiske problemer i kvalitativ forskning ofte kommer av de komplekse forholdene knyttet til å utforske enkeltpersoners privatliv. De poengterer at etiske problemstillinger påvirker hele det kvalitative forskningsarbeidet. Basert på dette fremmer de en liste på syv punkter; tematisering, planlegging, intervjusituasjonen, transkribering, analysing, verifisering og rapportering. Tematiseringen påpeker at formålet

ved forskningen ikke bare bør diskuteres i forhold til hva slags vitenskapelig verdi informasjonen man søker har. Man bør også ha fokus på de forbedringer av menneskelige situasjoner den kan føre til. Planleggingsaspektet innbefatter å innhente informanters informerte samtykke og sikre studiens konfidensialitet. De etiske problemstillingene knyttet til selve intervjusituasjonen innebærer at forsker må gjøre intervjurapportens konfidensialitet klar for informantene, samt vurdere konsekvensene selve intervjusituasjonen kan ha for informantene.

Ved transkripsjon må forsker igjen vurdere konfidensialitetsprinsippet, og samtidig vurdere hva det vil si å foreta en god transkripsjon av informantenes uttalelser. I forhold til analysering trekker Kvale og Brinkmann (2009) frem hvor dypt og kritisk intervjumaterialet skal analyseres, samt hvorvidt informantene bør være med på å bestemme hvordan deres uttalelser skal tolkes. I denne sammenheng trekkes begrepet member checking frem som en mulighet (Postholm, 2011). Dette innebærer at man sender sitater av det transkriberte materialet tilbake til informanten for verifisering. Dette var noe jeg i utgangspunktet vurderte å bruke, men valgte å ikke gjennomføre. Jeg oppfattet at problematikken rundt bruk av member checking innbefatter at informantene ikke vil kjenne seg igjen i det transkriberte materialet, fordi det fremstår i et veldig muntlig format. Ettersom jeg som forsker var interessert i informantenes originale uttalelser, valgte jeg å heller ta kontakt med den enkelte informant dersom det var noe som fremsto som uklart.

I følge Kvale og Brinkmann (2009) er det i verifiseringen av datamaterialet forskers plikt å rapportere kunnskap som er så verifisert og sikker som mulig. Herunder faller det etiske spørsmålet om hvor kritiske spørsmål man kan stille en informant. Til sist kommer punktet rapportering, som innbefatter vurdering av konfidensialitetsprinsippet, samt hvilke konsekvenser den publiserte rapporten vil kunne ha for informantene (Kvale og Brinkmann, 2009). Denne undersøkelsen er innrapportert til Norsk Samfunnsfaglig Datatjeneste (NSD) (vedlegg 2) og jeg har forholdt meg til de innrapporterte standardene med tanke på håndtering og oppbevaring av innsamlede personopplysninger. Når det kommer til min egen subjektivitet, var jeg hele tiden ærlig ovenfor mine informanter med tanke på følelsene og meningene som lå bak mitt ønske om å forske på dette temaet. Videre har jeg hele tiden vært åpen med alle mine informanter med hensyn til åpenbare etiske problemstillinger som informert samtykke, anonymisering og personvern. Det samme gjelder for gjennomføring intervjuet, med tanke på forventet tidsbruk og punktlighet. Jeg informerte også alle

informanter om at jeg ville ta kontakt med dem dersom det var uklarheter i det transkriberte materialet. Til sist har jeg også gjennom hele forskningsprosessen vært bevisst på at etisk standard, som Postholm (2011) påpeker, er nært knyttet til spørsmålene om validitet og reliabilitet.

3.4. Pålitelighet

En undersøkelses *pålitelighet*, eller *reliabilitet*, omhandler hvorvidt datagrunnlaget stemmer overens med det andre forskere har, eller ville kommet frem til, i undersøkelser av samme problematikk og tema. I følge Ryen (2002) omhandler begrepet *pålitelighet* all dokumentasjon av data, metoder og avgjørelser gjennom hele forskningsarbeidet. I den kvalitative forskningen vil man etterstrebe *naturalistisk generalisering* og gjenkjennbarhet heller enn sikring av kontrollerte omgivelser og reproduserbarhet, som man forbeholder den kvantitative forskningen. Dette har sammenheng med kvalitativ forsknings konstruktivistiske natur (Dalen, 2004). Et møte mellom informant og forsker vil alltid være unikt. Man bør som forsker alltid etterstrebe å legge til rette for at den informasjonen som innhentes er relevant for problemstillingen. Et hinder for dette kan for eksempel være at informantene er reservert i forhold til å snakke om ting som ligger dem nær, noe som igjen understreker betydningen av et forhold basert på tillit mellom forsker og informant. Som forsker er man nødt til å fremstå som åpen, forståelsesfull og imøtekommende.

Forskningsprosessen må være både *etterprøvable* og dokumentert. På denne måten må forskeren hele tiden være åpen rundt de valg som har blitt tatt underveis (Postholm, 2005). Behovet for generaliserbarhet, og da naturalistisk generaliserbarhet i forskning basert på intervjudata, gjenspeiles i hvorvidt en forskingsstudie vurderes som pålitelig og gyldig. Naturalistisk generalisering viser til at forskningen som er utført ikke bare omhandler deltakerne i den gitte studien. Resultatene kan også overføres til andre lignende situasjoner (Kvale & Brinkmann, 2010). I forbindelse med denne studien må jeg som forsker være åpen om egen subjektivitet og forforståelse ovenfor mine informanter. Som følge av dette foreligger det en mulighet for at jeg ved bruk av små signaler som kroppsspråk eller språklige bekreftelser, har ledet dem inn på temaer de kanskje ikke ellers ville vært spesielt opptatt av. Videre har jeg arbeidet metodisk for å styrke forskningens pålitelighet gjennom tydeliggjøring og god dokumentering av refleksjoner og metodevalg hele prosessen igjennom.

3.5. Overførbarhet/troverdighet

En kvalitativ forsker bør til enhver tid være klar over sin studies overførbarhet og troverdighet. Begrepet *validitet* kan defineres som sannheten, riktigheten og styrken i et utsagn. En valid slutning er altså korrekt utledet fra sine premisser (Kvale og Brinkmann, 2009). Validitet i samfunnsvitenskapene dreier seg om hvorvidt en metode er egnet til å måle det den er ment til å måle. Ryen (2002) legger frem en form for todeling av begrepet validitet, der *intern validitet* viser til årsakssammenhenger og i hvilken grad disse understøttes i en studie. Forsker bør her etterstrebe å eksplisitt påpeke og avvise eventuelle trusler mot den antatte årsakssammenhengen. Den *eksterne validiteten* understreker en forskers mulighet til å generalisere funn fra sin undersøkelsen over i andre settinger (ibid.).

Spørsmålene om hvorvidt metodikken egner seg for undersøkelser rundt forskningsspørsmålet, og i hvilken grad forsker har klart å fremstille informantenes perspektiver på en dokumentert og relevant måte, vil ha relevans for undersøkelsens validitet (Vettenranta, 2005). I denne forskningsrapporten vil et bevisst forhold til etikk være en viktig forutsetning for å sikre undersøkelsens validitet. Jeg vil, for å kunne fremstille og formidle informanternes perspektiv på en god måte, hele tiden være avhengig av å ha vist både respektfull håndtering av - og ansvarlig holdning til - informasjonen som formidles av informantene.

I dette forskningsprosjektet vil spørsmålet om validitet gjenspeiles i hvorvidt jeg som forsker har evnet å fremstille informantenes meninger, følelser og synspunkter slik at de klarer å kjenne seg igjen. Samtidig vil det også avgjøres av om personer i liknende situasjoner kan relatere seg til min forskning. Jeg har, så langt det har latt seg gjøre, arbeidet målrettet mot å være så tro som mulig ovenfor mitt datamateriale i min beskrivelse av undersøkelsens funn, slik at både spesialpedagoger og andre forskere skal kunne kjenne seg igjen i mine funn. Jeg er også klar over at jeg med min problemstilling har lagt til grunn for en deskriptiv studie. Min oppgave vil av denne grunn i liten grad kunne bidra til utledelse av noen teori om årsakssammenhenger (Ryen 2002).

4. Teoretisk utgangspunkt

4.1. Personlig utgangspunkt

Årsaken til at jeg valgte å skrive om dette temaet er enkel. Da min far døde sommeren 2013, var min niese syv år. Søsteren min visste ikke om hun skulle la datteren delta i syning. Jeg snakket en del med både henne og moren hennes, og forsøkte å finne relevant litteratur i spesialpedagogisk litteratur. Jeg ble overrasket over hvor lite jeg fant. Da jeg forstod at det ikke var forsket mye på dette emnet innenfor den spesialpedagogiske sektoren, forhørte jeg meg litt rundt. Jeg snakket med andre jeg kjente som hadde barn i skolealder, og spurte dem om de hadde fått hjelp fra barnas skole eller spesialpedagogen ved skolen. Fellesnevneren i deres svar var at de hadde spurt, og at barnas skoler alle hadde kriseplaner, men at spesialpedagogene de hadde snakket med ikke hadde særskilt kunnskap innen emnet. Mesteparten av informasjonen og litteraturen jeg fant, befinner seg innenfor helsesektoren og den psykologiske sektor. Utgangspunktet for mitt valg av tema, er å gjøre den spesialpedagogiske sektor bevisst på barns reaksjoner på død, og da spesielt i forhold til deres deltagelse i ritualer.

4.2. Fenomenologi og sosialkonstruktivisme

Fenomenologi er i utgangspunktet en filosofisk tradisjon som har hatt stor innvirkning på samfunnsvitenskapelig forskning. Den kan forstås som en del av den sosiale konstruktivismen. Fenomenologien har generelt sett hatt som sitt hovedmål å beskrive, analysere og forstå hverdagslivet, menneskers livsverden og dennes assosierte bevissthetsformer (Korsnes, Andersen & Brante, 1997). Å velge den fenomenologiske forskningsretningen innenfor kvalitativ metode, som mitt teoretiske utgangspunkt for denne forskningsprosessen, var et lett valg. Årsaken ligger i at fenomenologien er et begrep som peker mot en interesse for å utarbeide en dypere forståelse for sosiale fenomener ut fra aktørenes eller informantenes egne liv. Man tar utgangspunkt i informantenes perspektiver og forklarer verden slik den oppfattes og oppleves av disse, ut fra deres virkelighetsforståelse og utgangspunkt (Kvale & Brinkmann, 2009).

Fenomenologiske studier etterstreber å beskrive den meningen vi mennesker legger i en opplevelse, knyttet til en spesifikk erfaring av et gitt fenomen. Videre innbefatter det å skape et bilde av hvordan informantene opplever en bestemt definert problematikk (Postholm, 2011). I denne sammenhengen vil dette innebære informantenes opplevelse og erfaringer med

barns deltagelse i ritualene syning og begravelse. Som forsker blir det her viktig å være fullstendig åpen for alle informantenes erfaringer, meninger, opplevelser og refleksjoner, selv om de ikke nødvendigvis stemmer overens med forskerens egne erfaringer og opplevelser. Grunnen til dette er at fenomenologien bygger på den troen om at virkeligheten er sånn mennesket oppfatter at det er (Thagaard, 1998). Man søker informantenes egne erfaringer, og erkjennelsen i hvorvidt det finnes noen forskningsmessig sammenheng mellom disse (Postholm, 2011). Det er dette jeg vil bestrebe meg på i denne oppgaven.

I følge M. Skaalvik og S. Skaalvik (2011) er konstruktivismen en slags fellesbetegnelse på teorier som mener at mennesker konstruerer sin egen kunnskap. Kvalitativ forskning vil i følge Postholm (2011) kunne plasseres innunder det konstruktivistiske paradigmet. Innenfor dette paradigmet blir alle mennesker oppfattet som både ansvarlige og aktivt handlende mennesker, og kunnskap ses her som en konstruksjon av både mening og forståelse. Denne konstruksjonen oppstår i møtet mellom mennesker, i sosial samhandling. Slik sett er ikke kunnskap noe som er gitt en gang for alle, den er heller i stadig endring og fornyelse. Kleven, Hjordemaal og Tveit (2011) trekker frem at sosialkonstruktivistisme innebærer at man legger stor vekt på kognitive strukturers betydning for hvordan vår oppfatning av virkeligheten og oss selv skapes, i samspill med sosiale og kulturelle forhold. Man kan i følge Postholm (2011) se på konstruktivistisk tradisjon som en slags brobygger mellom mennesker og den verden de befinner seg i og handler i. Slik sett betyr dette at den historiske, sosiale og kulturelle settingen vi mennesker lever i, får en betydning for vår oppfattelse og forståelse det som foregår rundt oss. På denne måten vil mennesker som lever innenfor den samme sosiale konteksten mer eller mindre dele en felles forståelse for måten de lever på, og samhandler.

4.3. Den kognitive utviklingen hos barn i alderen 6-12 år

Jean Piagets teori er en stadieteori, hvor de forskjellige stadiene defineres ut i fra de endringer som utvikles i barns kognitive strukturer ettersom de vokser opp. Teorien har av mange blitt forklart som en trappeteori, altså at hvert barn må gjennom et stadie for å komme frem til det neste. Piagets teori er delt i fire stadier; det senso-motoriske stadiet, det preoperasjonelle stadiet, det konkret-operasjonelle stadiet og det formelt-operasjonelle stadiet (Jerlang, Egeberg, Halse, Jonassen, Ringsted og Wedel-Brandt, 2008). Ettersom det er barn i aldersgruppen seks til tolv år denne masteroppgaven omhandler, vil det bli fokusert på det konkret-operasjonelle stadiet. Det er i dette stadiet at barns evne til konkret, operasjonell og reversibel tenkning videreutvikles og formateres mer grundig i barnet. Skolebarnet kan i

denne fasen i følge Piaget forestille seg ting mer konkret, samt slutte en situasjon som en reaksjon av en annen. De har allikevel fremdeles behov for konkrete handlinger og erfaringer for å gjennomføre logisk tankegang. Det konkret-operasjonelle stadiet medfører en avgjørende forståelse av sammenhenger, samt av tid og rom. Den konkrete virkelighet blir i følge Piaget her mer tilgjengelig.

I følge Nielsen og Raaheim (1997) er perioden fra seksårsalderen til begynnelsen av puberteten den aldersgruppen det er gjort minst forskning på, i forhold til de yngre og eldre aldersgruppene. I følge dem mente Piaget at det var denne aldersgruppen som var en av de mest fascinerende og spennende sett fra et utviklingspsykologisk standpunkt. Han mente at de kognitive funksjonene som ble utviklet på dette stadiet, er av like stor betydning som utviklingen av symbolfunksjonen i toårsalderen. Nyere forskning påviser i tillegg at det som skjer med barnet i denne tiden av dets utvikling, får store konsekvenser for dets videre utvikling på alle områder (ibid.). Virkningene fra denne perioden kan spores til ikke bare pubertet og ungdomstid, men også ofte voksen alder. Senere forskning har stort sett sluttet seg til Piagets beskrivelse av skolebarnet. Dette omfatter både hva barna kan, og hva de ikke kan på dette stadiet. Piagets beskrivelse av skolebarnet ser ikke ut til å ha samme preg av undervurdering som hans beskrivelser av spedbarn og småbarn (ibid.).

Det har blitt rettet en del kritikk mot Piagets stadieteori på grunn av dens strenge inndeling av barns alder og oppvekst i stadier. Senere forskning har vist at barn ikke alltid holder seg innenfor de rammene eller stadiene det vises til i Piagets teori, og det vises også til at man i senere tid har funnet at barns utvikling påvirkes av deres sosiale omverden og oppvekstsamfunn (Jerlang et al., 2008). Selv om Piaget la mer vekt på sammenhengen mellom barnas utvikling og deres sosiale miljø de siste årene av sin forskning, presiserer han ikke betydningen av selve grunnlaget dette utgjør for barnas utvikling. Piaget så utviklingen som en individuell konstruksjon, og diskuterte ikke spesifikt individets handling og tilhørighet til sitt sosiale miljø. Noen kritikere av Piaget går så langt som å forkaste hele hans utviklingspsykologiske teori (ibid.). Selv om det kan rettes kritikk mot Piagets teori, er det ikke til å komme utenom at hans arbeid stadig må betraktes som et vesentlig bidrag til teori om barns utvikling i de industrialiserte landene.

4.4. Krisepedagogikk og traumer

Bugge forklarer begrepet krise som noe som ”betegner en situasjon som er, eller oppleves som, truende for viktige moralske verdier, identitet, liv, helse og livsgrunnlag” (Bugge, 2008: 20). Hun presiserer at man ved gjennomgang av en krisesituasjon kan føle på økt grad av hjelpesløshet, ettersom situasjonen ofte overstiger individers kompetanse og ressurser. Situasjonen oppleves som så overveldende at våre tidligere ervervede kompetanser og ressurser ikke strekker til. Død i nærmeste familie er noe som kan betegnes som en krise i menneskers liv. Raundalen og Schultz (2006:15) har en lignende tilnærming, og definerer krise som ”en hendelse som overvelder barnet fordi tillærte mestringsstrategier ikke fungerer der og da, eller fordi barnet ennå ikke har lært adekvate mestringsstrategier”.

I følge Bugge (2008) er ikke alltid en krise en traumatisk situasjon, men en traumatisk situasjon vil alltid innebære en form for krise. Dette synspunktet støttes også av Dyregrov (2010a), og er en viktig distinksjon. Barn vil i tillegg til sin egen opprinnelige opplevelse av traumet eller krisen, ofte bli ytterligere påvirket av de voksnes fremstilling og håndtering av selve hendelsen. Barn og ungdom som utsettes for et traume vil kunne oppleve en følelse av total maktesløshet (ibid.). Et traume innebærer at barnet opplever et brudd i sin egen livshistorie og i sitt sosiale nettverk. Under vanlige forhold ville barnet forsøkt å søke mening eller grunnlag for forståelse, men i en traumatisk situasjon finnes det ingen konkret sammenheng, ei heller et kausalt forståelsesgrunnlag (Bugge, 2008). I følge Dyregrov (2010a) har man kunnskap om at ikke alle hendelser, til tross for deres ekstreme natur, nødvendigvis innebærer langtidsplager for dem som rammes. Av denne grunn er uttrykket ”potensielt traumatiserende hendelse” det korrekte begrepet for slike situasjoner. Videre understrekes det av Dyregrov (ibid.) at barn selv ikke nødvendigvis trenger å være offer for en alvorlig hendelse for at det for dem skal oppleves traumatisk. Han presiserer at det å være vitne til voldelige handlinger, eller det at noen de kjenner dør eller blir alvorlig skadet, er grunnlag nok for traumatiske ettervirkninger. Både Dyregrov (ibid.), Bugge (2008) og Raundalen og Schultz (2006) presiserer at kommunikasjon med barnet, samt tryggende referanserammer er viktige verktøy for å hjelpe barn i en slik situasjon.

4.5. Ritualers betydning

De ritualene som eksisterer i dagens samfunn, er bevisste handlinger som hovedsakelig rettes mot menneskers eksistensielle problemer. Hensikten med ritualer, for eksempel ved fødsel

eller død, er i følge Eriksen (2010) å dramatisere problemene, samtidig som de skal gi menneskene en kollektiv måte å uttrykke seg på. Generelt sett kan man omtale ritualer som regelbundne offentlige begivenheter, som gjennom kollektiv deltagelse skaper en forbindelse mellom det hinsidige og det dennesidige. Videre poengteres det at ritualene og deres signifikans for menneskene lenge har vært et bevisst forskningsobjekt innen sosialantropologien. Et perspektiv som denne forskningen har resultert i, er at ritualer legitimerer makten, virker integrerende og samtidig gir de deltakende sterke emosjonelle opplevelser. Et annet perspektiv poengterer at mennesker ved deltagelse i ritualer gis en unik anledning til å reflektere over både sitt eget samfunn og samtidig seg selv og egen eksistens (ibid.)

Ritualer er betydningsfulle for markering av overgangsperioder i menneskets liv (Dyregrov, 2010b). De brukes når enkeltpersoner eller familier opplever kriser eller store omskiftende hendelser. I disse sammensetningene representerer ritualene det uforgjengelige og trygge. Ritualer fungerer som symbolske aktiviteter som uttrykker tanker og følelser hos en familie, en person eller en gruppe (ibid.). Dyregrov presiserer at ritualer er betydningsfulle på flere nivåer. Samtidig som de bekrefter vår identitet og tilhørighet til et samfunn eller en samfunnsgruppe, bidrar de også til å regulere det menneskelige samspill. Ritualer brukes for å understreke overgangen fra en fase til en annen, og fremstår ikke som uforanderlige, til tross for at de kan sies å representere den kollektive arven til en kultur. Ritualer omformes av tiden. Ritualers funksjon ved dødsfall er utstrakt i Norge (ibid.). Ritualenes funksjon ved dødsfall er enkel; de bidrar med å skape form, orden og trygge rammer i hverdagen til de sørgende og etterlatte. Samtidig formidler de også at vi alle er like i døden. Ved død holder man som oftest en bæreandakt, eller syning. Dette ritualet kan foregå i sykehuskirken, der den døde ligger, eller inne på sykehusets syningsrom. Hensikten med ritualet er at de gjenlevende skal få muligheten til en siste avskjed. Etter syning er det begravelse eller bisettelse som følger (ibid.). Det er avskjedsritualet, og en mulighet for alle til å ta farvel. Begravelse er, på lik linje med ritualet syning, kulturelt forankret, og varierer og endres fra kultur til kultur, samt over tid.

Barns forståelse og oppfattelse av ritualer er man som regel inneforstått med at forekommer innenfor familiens trygge rammer. Men med dagens tilgang til media, vil barn også få informasjon, nyhetsbilder og ritualer fra hele verden rett inn i egen stue. I følge Vettenranta (2005) oppfatter de unge selv nyhetene som en viktig informasjonskilde. Videre poengteres

det at media kan se ut til å fungere som en slags ”parallell skole” for barn og unge, hvor de bruker media for å bedre kunne forstå verden rundt seg. Vettenranta (ibid.) poengterer at barn aktivt relaterer den informasjon de får gjennom nyhetsbildet til seg selv og sine egne opplevelser. Samtidig forholder de seg både medskapende og aktive til den informasjonen de får tilgang til. Fortolkningen av den informasjonen barna får gjennom nyhetsbildet, er forankret i deres egne forståelsesrammer (ibid.). Denne forståelsen av barns reaksjoner til media, støttes også, til en viss grad, av Silverman (2000). Forskeren understreker at media er med på å forme barns indre bilde og forståelse av voldelige hendelser og død. Samtidig påpeker hun at de også ofte, via fiksjonelle serier og filmer, fremstiller død og katastrofe som en slags historie. Hun fortsetter ved å vise til at denne romantiseringen av død og vold fører til at barn ikke lærer om de sanne konsekvensene ved at noen dør. I tillegg lærer ikke barna å bearbeide det når slike ting forekommer i den virkelige verden. Dette både fordi de har blitt påvirket av film, og fordi foreldre og andre voksne vegrer seg for å forklare eller utdype når slike ting vises i mediebildet.

Mediene er også til stede ved både minnesmarkeringer og begravelser etter større ulykker eller katastrofer. Disse medierte hendelsene får barn og unge tilgang til gjennom både tv-skjerm og internett, og kan slik sies å være deres ofte første voldsomme møte med ritualene som eksisterer i dagens samfunn (Silverman, 2000). Det poengteres også at man gjennom det medierte nyhetsbilde tar del i den kollektive sorgen. På denne måten kan man omtale ritualenes tilstedeværelse i barns liv på både et mikronivå og et makronivå (Vettenranta, 2012). Mikronivået innbefatter her barnets nærmeste familie, vennekrets og nærmiljø. Makronivået representerer mediebildet og hvordan barnet får tilgang til informasjon vedrørende ritualer knyttet til katastrofe, ulykke og død.

4.6. Barns forståelse av døden

Dyregrov (2006) trekker frem at barn i alderen fem til ti år gradvis utvikler en mer konkret forståelse for døden. De klarer å forstå at døden er endelig. Han trekker også frem at barn i denne aldersgruppen viker fra det å tenke på seg selv som midtpunktet. De klarer i større grad å ta andres perspektiver. Slik kan barn i alderen evne å vise medfølelse for andre ved tapet av et nært familiemedlem. Dette understreker også betydningen av Piagets teori om barns kognitive utvikling (Nielsen og Raaheim, 1997). Fra tiårsalderen vil barn i følge Dyregrov (2006) utvikle mer abstrakte forståelser og forestillinger om døden. Det er enkelte som har

den oppfatning at barn ikke er modne nok til å forstå eller oppfatte det som skjer når noen dør (Sosial- og helsedirektoratet, 2004). Dette er derimot en oppfatning som ikke støttes av verken tidligere forskning eller fagpersonell på området. Det er viktig at også barn får snakke ut om sine følelser og tanker, samt at de involveres og inkluderes i sorgen (ibid.). I følge Ekvik (2010) har det foreligget tendenser til å undervurdere barns forståelse når noen dør. Den felles tenkningen har innbefattet at jo mindre de er, jo mindre forstår de. Barn opplever og forstår slike situasjoner på andre måter enn voksne, både på grunn av alder og modningsnivå. Den viktige slutningen her er at de faktisk forstår. Dette er noe som i følge Dyregrov (2006) må tas på alvor.

Samtidig som barn forstår at døden er endelig, innehar de også en grunnleggende forståelse for at alle, inkludert dem selv, kommer til å dø en gang. Det er ifølge Ramsfjell og Sagberg (2012) viktig å understreke at ingen barn er like i sorgen. Fellesnevnerne som kan trekkes fra faglitteratur er ofte ment som veiledende, ikke absolutte statutter og fakta. Hendriks, Black og Kaplan (1993) påpeker det samme som Dyregrov (2006). De viser til at barn i skolealder er i stand til å forstå konseptet døden, oppleve sorg og gi uttrykk for sin sorg. Videre viser de til at måten barns sorg uttrykkes på, samt deres evne til å sørge, er relatert til deres fysiske, emosjonelle og intellektuelle utvikling.

4.7. Barns deltagelse i syning og begravelse

Ritualer er ment å skulle gi støtte og struktur i viktige og vanskelige faser av livet. I følge Weihe og Smith-Solbakken (2012) har barn spesielt et stort behov for denne strukturen. Erfaring viser at barn vanligvis ikke blir redd eller skremt av å se den døde, så lenge det skjer under trygge forhold, og situasjonen forklares for barnet på forhånd (Fossen, 2004). Viktigheten av forklaring av selve syningen for barnet i forkant er noe som også understrekes av Dyregrov (2010b). Han poengterer at barns fantasi ofte er verre enn virkeligheten. Ved å la barna delta i syning, kan man forhindre at barna skremmer seg selv. I de situasjoner hvor barn ikke får tilstrekkelig med informasjon, vil fantasiene deres ta over. Slik konstruerer barn sine egne oppfatninger og bilder av det som har skjedd, i stedet for å bli forklart av foreldre eller andre foresatte hva som er den faktiske realiteten (Ekvik, 2010).

Å delta i ritualer som syning av den døde og begravelse omtales av Dyregrov (2006) som en måte å gjøre det uvirkelige virkelig. I følge Dyregrov (ibid.) trenger barn direkte informasjon,

de trenger å delta i syning og begravelse. Ved å la barna delta i ritualer knyttet til død, vil vi være aktive i motarbeidelsen av barns eventuelle fornektelse av tapet. Dyregrov (ibid.) legger i denne sammenheng sterk vekt på at barns deltagelse i slike situasjoner ikke skal fremstå som en unødig belastning på barnet og dets sorgprosess. Kommunikasjon vil i denne sammenhengen være viktig. Å forberede barnet på hvordan den døde vil se ut og også hva som skjer i løpet av en begravelse, faller innunder denne kommunikative forberedelsen av barna (ibid.). Raundalen og Schultz (2011) påpeker i sin bok *"Barn av virkeligheten. Læring for livet."* at bruken av ritualer i pedagogisk sammenheng kan ses som en måte å snu en krise i barns liv til en positiv erfaring og læring. Gjennom ritualene kan barn både få bearbeidet egen sorg, samtidig som de får trening i å bruke ritualer for å vise solidaritet, empati og støtte til hverandre. Betydningen av barns deltagelse i ritualer er stor. Dersom den avdøde døde i en ulykke, og kroppen er alvorlig skadet, bør man revurdere barnas deltagelse i syningen (Ramsfjell & Sagberg, 2012). Ofte er det for barn vanskelig å forstå at den døde faktisk er død dersom de ikke får se det med sine egne øyne. Det er her viktigheten av barns deltagelse i syning kommer inn. Barn som har vært regelmessig tilstede i sykdomsperioden, vil ofte være relativt godt forberedt på forhånd.

Det stilles ofte spørsmål til hvorvidt et barn bør være med i begravelsen, eller når det er gammelt nok til å forstå det som skjer. Som en god regel foreslår Bugge (2008) at uansett hvor lite barnet er, vil det være bra å ta barnet med. Slik var ingen utelukket fra fellesskapet. Selv om barnet kanskje ikke husker selve hendelsen, vil det alltid vite at det var med. Bugge og Røkholt (2009) understreker også dette i sin bok *"Barn og unge som sørger"*. Barns deltagelse i forberedelsene til begravelsen, samt under selve begravelsen og eventuelt bisettelsen, er også noe det legges vekt på. Dette kan være med på å gjøre selve ritualet mer personlig for dem. Barn kan være med på å velge ut blomster til bærekransen, eller velge ut musikk eller salmer. Det kan også være bra å la barna være med de voksne inn i kirken før begravelsen starter. Slik kan de selv danne seg et inntrykk av omgivelsene og eventuelt stille spørsmål hvis det er noe de lurer på (Dyregrov, 2010b). Å la barnet ta del i syning og begravelse, vil ikke bare gi dem en følelse av tilhørighet og samhold i den tunge tiden, det vil også få en ordentlig grunnleggende forståelse for ritualene i sin helhet (Bugge & Røkholt, 2009).

4.8. Barns sorgprosess

I tidlig skolealder kan det sørgende barn virker mer vedvarende trist og deprimert, og det å forsøke å oppmuntre barnet kan virke som en til tider vanskelig oppgave. I kriser og problemfylte tider har barn i denne aldersgruppen ofte problemer med å samle sin oppmerksomhet rundt plikter og oppgaver (Fossen, 2004). Barns sorgprosess er noe foreldre ofte ikke alltid fanger opp. De regner med at barna ikke har fått med seg alt det som skjer, og undervurderer barnas forståelse av situasjonen (Dyregrov, 2010b). Realiteten som vises gjennom forskning og faglitteratur, er en helt annen. Haugland et al. (2012) presiserer at barn langt ned i førskolealder gjør seg mange meninger og tanker om døden. I følge disse forfatterne overfører barn ofte sin psykiske sorg til fysiske plager. De kan også miste matlyst og energinivå. Barn kan faktisk bli fysisk syke av sorg, ettersom de ofte ikke får et naturlig utløp for sin sorgprosess. Det er allikevel viktig å alltid fokusere på at det er stor forskjell på sorgprosessen fra barn til barn, og mens noen barn prater mye og spør og graver, er det andre barn som holder sorgen inni seg og bærer tanker og bekymringer alene (ibid.).

Det er viktig å poengtere at barns sorgprosess ofte starter før familiemedlemmet dør. Dette omtales som antesipert sorg, eller ventesorg. Denne typen sorg omhandler at barna sørger fra det øyeblikket de forstår at den de er glad i kommer til å dø, og de vil ofte sørge over det livet som kommer til å fortsette uten den døde. Dette kan for barnet oppleves som noe det er vanskelig å prate om. De kan ofte komme til å skamme seg over disse følelsene, både fordi at den syke ikke er død ennå, og fordi at det kanskje ikke forstår at slik sorg og slike følelser er helt vanlig (Haugland, Ytterhus & Dyregrov, 2012).

Tap av omsorgspersoner er smertefullt for barn. I følge Bugge (2008) har mye av forståelsen av tap – og sorgreaksjoner vært knyttet til en psykodynamisk forståelsesmodell. Dette innebærer at man ser på samspillet mellom barn, unge, omsorgspersoner og øvrige nettverk. Den smertefulle sorgprosessen innbefatter at gode minner og sterke tilknytninger med den døde bearbeides bit for bit, slik at man litt etter litt løsner på de følelsesmessige båndene til den avdøde. Slik kan den nye virkeligheten, uten den døde, aksepteres. Raundalen og Schultz (2008) Viser til problematikken rundt hvor mye man bør fortelle og forklare barnet ved dødsfall. Barn forstår ofte mer enn vi tror, noe som i følge Raundalen og Schultz (ibid.) gjelder spesielt i situasjoner preget av krise eller skremmende hendelser. Både når informasjonen kommer utenfra, via media, eller når det skjer innenfor husets fire vegger. I følge Raundalen og Schultz (ibid.) fungerer språket og samtalen på den måten at det gir

mulighet for grunnlag for betroelse og begripelse når noe fælt har skjedd, og det gir barna muligheten til å begynne å prosessere og forstå realiteten av døden. Samspillet mellom barnet og foreldre, eller andrefamiliemedlemmer, er noe det legges stor vekt på med tanke på barns sorgprosess. Denne er i følge Dyregrov (2010b) avhengig av barnas forståelse av situasjonen. En sorgprosess kan muligens forverres hos et barn dersom det ikke blir forklart at de følelser og tanker det sitter inne med, er helt naturlig, og ikke farlig (Ramsfjell & Sagberg, 2012).

Bugge og Røkholt (2009) legger vekt på at man som foreldre eller annen omsorgsperson ikke skal engste seg nevneverdig dersom barnets atferd endres, og noen følelsesspektre forsterkes, i løpet av sorgprosessen. Det er viktig at foreldre og andre voksne familiemedlemmer følger med på barnet, og samtidig forsøker å opprettholde noen av de vanlige rutinene i barnets liv. Barn mestrer bedre dersom de opplever at rammene for samspill som eksisterte før noen døde, fremdeles gjelder etter deres bortgang (Ramsfjell & Sagberg, 2012). Ofte er det i tillegg slik at barnet kanskje ikke klarer å kanalisere sorgen sin inn på det at de har mistet noen de sto nær. Det er viktig at foreldre og andre omsorgspersoner er klar over at dette er vanlige sorgutløp for barn i tidlig skolealder, og at det er deres måte å takle sin sorg på (Dyregrov, 2006).

5. Analyseprosessen

Jeg tok utgangspunkt i en semistrukturert intervjuguide, slik den er presentert i Postholm (2011). Jeg satt etter veiledning igjen med en intervjuguide på litt over fire sider, som rammeverk for mine intervjuer. Under intervjuene satt jeg imidlertid med en følelse av at mine informanter ofte snakket seg gjennom flere spørsmål på en gang, og at de ofte hoppet fra et tema til et annet. Av denne grunn ble de gjennomførte intervjuene mer som lange tematiske samtaler, noe Postholm (ibid.) presiserer at er et godt utgangspunkt. Jeg valgte å fortsette å forholde meg til intervjuguiden som utgangspunktet for samtalene, men lot samtidig informantene snakke om de temaene som ga mest gjenklang hos dem selv, så lenge det var relevant for min problemstilling. Informantene kviet seg ikke for å beskrive eller fortelle, noe jeg følte ville føre til et gjennomgående tykt datamateriale. Videre valgte jeg som nevnt å kategorisere det transkriberte materialet med utgangspunkt i de temaer som framsto som relevante for mine informanter. Jeg utarbeidet fire hovedkategorier, hver av dem med to tilhørende underkategorier, på bakgrunn av det som kom frem i løpet av intervjuene. Disse er skjematisk fremstilt i vedlegg 4.

Alle sitater i den videre teksten er hentet fra det transkriberte og kodede datamaterialet jeg satt igjen med. Hvert sitat avsluttes med deltakernes pseudonym, slik at det skal komme klart frem i oppgaven hvilke sitater fra hvilke informanter som er brukt. Jeg bruker [...] for å markere når noe er tatt ut av et sitat fordi det ikke var relevant for problemstillingen, og () for å tydeliggjøre mine egne kommentarer.

6. Resultater

Aller først vil jeg her gi en litt nærmere presentasjon av mine informanter, før jeg beveger meg videre til de konkrete kategoriene. Her legger jeg vekt på informantenes konkrete uttalelser, samtidig som jeg gir en teoretisk forståelsesramme og kommer med egne refleksjoner rundt fenomenene som berøres.

6.1 Informantene og deres situasjon

”Beate”

Beate bor i en middels stor by i Norge, er gift og har tre barn. Det var hennes datter intervjuet handlet om, og den avdøde var Beates mann. Datteren var 12 da faren hennes døde.

”Johannes”

Johannes bor i en av de store byene i Norge, er gift og har to barn. Det var hans yngste datter intervjuet handlet om, og den avdøde var datterens farmor. Datteren var 10 år da farmoren døde.

”Daniel”

Daniel bor i en middels stor by i Norge, er gift og har to barn. Det var hans sønn dette intervjuet handlet om, og den avdøde var sønnens farfar. Sønnen var 8 år da farfaren døde.

”Karoline”

Karoline bor i en middels stor by i Norge, er gift og har 3 barn. Det var hennes eldste datter dette intervjuet handlet om, og den avdøde var datterens lillesøster. Datteren var 6 år da lillesøsteren døde.

6.2 Sorg

Sorg forplanter seg forskjellig hos oss alle. Noe av det viktige for enkeltindividet i en sorgprosess, er å oppleve støtte og forståelse fra sine nærmeste (Dyregrov, 2006). Dette var også noe jeg merket at mine informanter hadde et bevisst fokus på. Det å trygge barna, ivareta dem, og samtidig gi nødvendig og etterspurt omsorg var noe de alle arbeidet med gjennom barnas sorgprosesser. Flere av informantene fortalte at mye av dette kom instinktivt, og at det ikke nødvendigvis var noe de hadde reflektert spesielt mye over i ettertid.

6.2.1 Trygghet og ivaretagelse

Alle foreldrene gjenga opplevelser av å ha gått inn for å trygge barna i både en eventuell sykdomsperiode, samt i tiden etter dødsfallet. Det å sørge for at datteren følte trygghet i en slik situasjon, var for Beate veldig viktig:

Det handler jo veldig mye om trygghet ikke sant... ”Hva skjer med meg nå?”. Så fokuset mitt var nok veldig på dette med at dette er vanskelig akkurat nå, og så må vi huske på at pappa fikk... tenk på alle de fine tingene han gjorde, alt han syntes var morsomt og alt han fikk og klarte å gjøre. [...] Og så lovte jeg dem en ting, som jeg ikke visste om jeg kom til å kunne love, og det var at jeg ikke kom til å dø på veldig veldig lenge. (Beate:9)

Det Beate trekker frem her, er barnets forvirring over eget liv og konsekvensene dødsfallet i familien vil ha for dem. I følge Bugge (2008) vil et dødsfall i et barns nærmeste familie ofte føre til et brudd i barnets egen livshistorie. For barn er ikke døden like forståelig eller begripelig for voksne, noe som igjen understreket betydningen av bevisst ivaretagelse av barna. Barn kan ofte ved død i nærmeste familie begynne å frykte at andre rundt det også skal dø. Selv om årsaken til døden forklares ettertrykkelig for barnet, vil ikke dette nødvendigvis bety at barnet virkelig forstår. Dette er noe vi ser Beate understreke ovenfor sin datter, ved at hun lovte at hun selv ikke skulle dø på lenge. Dette var noe hun i denne situasjonen følte at hennes barn hadde et behov for å høre henne si. Hun forsøkte å styre datterens følelse av trygghet ved å understreke at selv om faren var borte, så betød ikke det at mamma kom til å bli borte også. En annen av mine informanter, Karoline, fortalte om en liknende reaksjon. Hun forklarer sin fremgangsmåte for å trygge datteren slik:

Jeg forklarte alltid. Altså, når jeg gråt, så forklarte jeg hvorfor. Hvorfor jeg var trist og hvorfor det var som det var, og sa også at dette er noe jeg kommer til å være trist for kjempelenge, men fritok henne litt og sa at ”du skal være akkurat sånn som du føler deg”. ”Du skal være den du er”. (Karoline:45)

Det Karoline her beskriver, er hennes forsøk på å trygge sitt barn. Hennes utsagn tilsier at datteren kanskje følte seg forvirret eller usikker på sine egne følelsesmessige reaksjoner da

lillesøsteren døde. Det at min informant videre forklarer at hun alltid forklarte hvorfor hun gråt når hun gråt foran datteren, kan være en indikasjon på at datteren opplevde utrygghet. Det å se moren gråte var ikke vanlig, noe som følgelig kan resultere i en følelse av usikkerhet. Det at min informant her presiserer at hun alltid forklarte hvorfor hun gråt, og presiserte ovenfor sin datter at hun ikke skulle reagerer på noen annen måte enn sin egen, samt at hun alltid skulle være seg selv, vitner om morens innsikt i datterens sorgprosess. Ved å forklare datteren at hun skulle være seg selv, gir informanten datteren fritt spillerom i forhold til egne emosjoner. Datteren ble gjennom morens utsagn muligens tryggere på egne følelser og egen sorgprosess, noe som ville kunne gagne henne med tanke på utløp for egen sorg.

6.2.2 Omsorg og frykt

Behovet for å dempe barnas eventuelle frykt, samt gi den nødvendige omsorg barna hadde behov for i sin sorgprosess, var en viktig fellesnevner som viste seg ganske tidlig i alle intervjuene. Alle foreldrene oppga at de hadde et visst behov for å gi barna sine den omsorg det virket som at de trengte i tiden etter dødsfallet. De gikk aktivt inn for å forsøke å trøste og forklare, slik at barna ikke ville føle på unødig frykt som følge av uvitenhet eller usikkerhet.

Beate forklarer situasjonen slik:

Det var på en måte litt sånn min greie, at jeg skulle liksom trygge ungen min, og at så vanskelig og vondt som det vi har nå, kommer vi ikke til å ha bestandig... Og det handler jo mye om trygghet da ikke sant... (Beate: 9)

Det min informant her forklarer, er noe som resonnerer gjennom alle mine intervjuer.

Foreldrenes behov for å trygge barna var en konstant tilstedeværelse. Det å forsøke å gi omsorg ved å forklare at sorgen vil endre seg, og at man til slutt sitter igjen med kun de gode minnene, kan være en god måte å gi omsorg på. For barnet er det kanskje vanskelig å forstå at det noen sinne kommer til å føle seg bedre. Slik kan sorgen være vanskeligere for barn å håndtere. Kan hende vil barnet kjenne på frykten for at det aldri kommer til å føle seg glad igjen, og da kan den fremgangsmåten min informant forteller om i sitatet over, være en god måte å gi barnet omsorg på. Samtidig kan det også hjelpe ved å dempe følelsen av frykt.

En av mine andre informanter, Johannes, forklarer at han forsøkte å gi sin datter omsorg ved å forsøke å skjerme henne for hans egen sorg:

Jeg prøvde å ha en slags kontroll, over den sorgen jeg formidlet til dem, at jeg ikke skulle være helt oppløst eller knust når jeg snakket med dem, for da ville jeg kunne forsterke deres sorg, både ved at de skulle være lei seg eller redd eller bekymret for meg også ikke sant... Så ja, jeg vernet de litt mot min egen sorg, men jeg ga uttrykk for den. (Johannes: 22)

Det Johannes her forklarer, er en annen måte å vise omsorg for sitt barn på enn hva Beate forklarte i det forrige sitatet. Samtidig fremstår det for meg som en like legitim handling. Det ligger mye omsorg i det å forsøke å skjerme sine barn i slike tilfeller, ettersom man ikke vil prosjektere egen sorg over på dem. For Johannes ble dette en måte å vise sine barn omsorg på, og samtidig skjerme dem for eventuell frykt for at pappa ikke hadde det bra. Det er mange måter å vise omsorg på, og forskjellen på menneskers behov for omsorg understreker viktigheten av dette. Alle barn er som A. Dyregrov og K. Dyregrov (2011) viser til i sin forskning forskjellige i sin sorg, og slik vil det også være naturlig å resonnerer seg frem til at barns behov for omsorg er like grunnleggende forskjellig som deres sorgprosess. Det viktigste er at foreldrene og andre voksne forstår barnets behov, slik det virker til at både Beate og Johannes forstod sine barns behov.

6.3 Forståelse

Det kom frem av mine intervjuer at alle informantene hadde en klar formening om at deres barn forstod døden. Dette kan settes opp mot Ramsfjell og Sagbergs (2012) fremstilling av barns forståelse av død i skolealder. De trekker frem at barn i grunnskolen har forståelse for at døden er endelig. Hendriks, Black og Kaplan (1993) trekker frem det samme momentet, ved å poengtere at barn i skolealder er i stand til å forstå døden, samt gi uttrykk for sin sorg ved dødsfall i nærmeste familie.

6.3.1 Konkretisering av døden

Det som fremsto som et fellestrekk for alle mine informanter, var at deres barn utviklet en forståelse for døden, og var i stand til å konkretisere det som et endelig faktum. Alle barna hadde i følge informantene kjennskap til fenomenet døden fra før, men ingen av dem hadde opplevd å miste noen i nær familie før. Johannes forklarer datterens første møte med døden slik:

Kanskje et år eller to år før min mor døde, så forklarte jeg ordentlig til dem at dette kom til å gå dårlig, og at hun kom til å dø på et eller annet tidspunkt. Så det var første større dramatikken rundt døden for dem begge to altså. Så det var jo da hennes første introduksjon til døden da. (Johannes:15)

Det Johannes her trekker frem, er det øyeblikket da han forklarte sin datter at hennes bestemor kom til å dø. Han forklarer videre at bestemorens kreft og forestående død var datterens første introduksjon til døden, noe som videre kan forklare hans neste utsagn:

Jeg tror virkelig at hun skjønte det, selv om det var sårt. [...]Men jeg snakket jo med jentene om det, og hun yngste var helt inneforstått med at når bestemor er klar, så må vi være klare for det, når hun selv er klar for å dø. Så vi må respektere henne og hennes ønsker.
(Johannes, s. 20)

Dette sitatet viser en ung jentes forståelse for døden. Det Johannes forklarer, viser en stor forståelse for livets kompleksitet, samt en tilstedeværelse av medmenneskelighet som man kanskje ikke ville forventet hos en jente i aldersgruppen seks til tolv år. Her får man en åpning inn i barnets sinn. Det faktum at datteren satte sine egne behov til side, for at bestemor skulle få det så bra som mulig, viser at barn i denne aldersgruppen har evne til å utvise uselvvisk empati ovenfor andre mennesker. Det poengteres også av Dyregrov (2006). Barn i denne aldersgruppen er i stand til å se en situasjon fra andres perspektiv, noe dette sitatet klart viser.

En av mine andre informanter, Karoline, fortalte om en datter som, kanskje litt på grunn av tidligere fortellinger om bestemor som hadde dødd da hun var liten, hadde en liten fordel når det kom til døden:

Jeg tror hun hadde en forståelse for det som hadde skjedd, at lillesøster var død, og at sånn var det liksom. Det tar jo tid for voksne å forstå det og, selv om voksne forstår det, så må det jo synke inn. Mens for barn kan det jo komme usikkerhet sant, sånn hva er døden og sånn.
(Karoline, s.48)

Det Karoline her trekker frem, er at hun selv gikk med den forståelse av at datteren hadde forstått at lillesøsteren var død, selv om det hadde tatt litt tid. Dette er ikke noe som er verken rart eller uvanlig. For barn er kanskje ikke døden like lett forståelig som den er for voksne, som har både tidligere erfaring og mer kunnskap om det. Karoline forteller om en mulighet for at barn kan oppleve usikkerhet rundt døden. Dette med tanke på hva det er, og kanskje hva det representerer for dem. Denne undringen, eller vanskeligheten for å virkelig konkretisere døden, fremstår ikke som uvanlig. I følge Jerlang et. all. (2008) er barn på dette kognitive stadiet i stand til å forstå nye fenomener gjennom konkrete eksempler. Sitatene ovenfor refererer til tidsrommet før barnas mulighet til å delta ved syning og begravelse. Det foreligger en mulighet for at barnas deltagelse i syning og begravelse kan gi dem de konkrete eksemplene de trenger for å virkelig forstå.

6.3.2 Eksistensiell usikkerhet

Det kom frem i intervjuene at flere av barna uttrykte bekymring for at det skulle skje noe med dem selv, eller søsken og foreldre, etter dødsfallet. Karoline, som opplevde at hennes barn døde under fødsel, forklarer storesøsterens reaksjon ved syning av lillesøsteren slik:

Så da fikk de være med inn og se på henne og ta på henne og... Ja, fikk holde henne da [...] Men hun var også veldig opptatt av meg, og hvordan jeg hadde det, og hun var veldig trist. Så hun var nok litt sånn... Hun var preget av situasjonen. [...] Men da jeg fikk sagt at det var bra med meg, det er ikke noe farlig med meg, så lettet det litt. (Karoline: 42-43)

Det Karoline i dette sitatet forteller om, er en jente på seks år. Ikke bare har hun mistet lillesøsteren sin, hun er også redd for at det skal være noe galt med mammaen hennes. Den eksistensielle usikkerheten barn kan oppleve ved bortgang, kan etter min mening knyttes opp mot deres usikkerhet rundt døden, og da spesielt også hvis dødsfallet det dreier seg om, er barnets første konkrete møte med døden. Selv om barn i alderen seks til tolv år, i følge Jerlang et.al. (2008) er i stand til å slutte en situasjon som en reaksjon av en annen, har de fremdeles i det konkret-operasjonelle stadiet behov for konkrete eksempler. Disse konkrete eksempler kan ses som mentale knagger for barnet. Dette er noe som også poengteres som viktig av Raundalen og Schultz (2008). Ettersom Karolines datter i dette tilfellet ikke hadde noen bestemt knagg å henge denne erfaringen på, ble dette noe nytt og potensielt skremmende for henne.

Barn som ikke har konkret erfaring med døden, har heller ikke grunnlag for å forstå realiteten ved det. Av denne grunn kan deltagelse i syning være viktig. Barnet får se den døde, og kan få svar på spørsmål. At et barn ikke forstår at en død ikke fører til en annen, er ikke rart. Det at noen i familien dør, kan overføres til frykt for at andre også skal dø. Av denne grunn fremstår det ikke som rart at datteren til Karoline var mer opptatt av henne enn av den døde lillesøsteren. Frykten for at det samme som hadde skjedd med lillesøster, kunne skje med mamma, kan ha vært større enn behovet for å konkretisere døden. Den eksistensielle usikkerheten datteren følte, ble roet etter at Karoline fortalte henne at alt var bra med henne. Alt hun hadde behov for i den situasjonen, var en bekreftelse på at moren hadde det bra. Først da kunne hun konsentrere seg om den egentlige årsaken til at hun var tilstede.

Informantene mine reflekterte også litt rundt barnas eksistensielle usikkerhet i forhold til det å faktisk miste noen som står dem nær. Dette kan knyttes opp mot Bugges (2008) forklaring om at barn ved en traumatisk hendelse, som for eksempel død i nærmeste familie, vil oppleve et

brudd i egen livshistorie. En person som de kanskje anså som viktig i sitt liv, er borte, og barn vil ofte ha vansker med å konseptualisere dette. Beate forklarer sin datters vanskelighet med å forstå hvordan livet skulle være etter at pappa var død slik:

Hun hadde ingen referansepunkter på hva det var... Det var ingen erkjennelse i det, det var det ikke [...] Det blir jo litt sånn, ja, hva skal jeg kalle det? Ut av deg sjæl- opplevelse. Det er noe som skjer uten at du egentlig vet hva som foregår [...] Ja men det er noe med tryggheten, for hun ble jo... så ble hun veldig bekymret for ”hva skjer nå?”. Og akkurat hva de tankene er, det vet jeg ikke, men noe av tanken, det er jo at man kan få litt sånn angstfølelse da. Og så mister man liksom litt den følelsen av å ha noen slags form for kontroll. (Beate:8-9)

Det Beate i dette sitatet trekker frem, viser en av formene barns eksistensielle usikkerhet kan ta ved død i nærmeste familie. Man opplever ofte at man ikke har kontroll, og man forstår ikke helt hva som har skjedd. Dette er ting som, ofte ubevisst, kan være en del av barns sorgprosess. Barns redsel for at noe skal skje med dem etter at en pårørende er død, eller for at noe skal skje med mamma og pappa, er ikke noe som nødvendigvis for oss voksne er en relasjonell tanke. Det man må huske på, er at barns tankegang ikke alltid er rett frem eller rasjonell. For barna vil tankene heller kanskje manifestere seg på den måte at redselen for å miste andre kjære øker. For barna innbefatter døden å miste en omsorgsperson, eller i det minste en person som sto dem nær. Og da er det jo egentlig ikke underlig at deres redsel for at en annen person som står dem nær, skal bli borte også. Et menneske barnet var glad i, forsvant fra livet deres. En naturlig reaksjon vil jo da være å frykte at det samme skal skje med noen andre barnet er glad i.

6.4 Kommunikasjon

I løpet av intervjuene la jeg merke til at alle informantene hadde hatt et stort fokus på kommunikasjon med sine barn, både rundt døden, syning og begravelse. De anså det alle som viktig å forklare ting, ofte i detalj, ovenfor sine barn, slik at de ikke skulle misforstå, føle seg utelatt eller begynne å dikte opp innbilte scenarioer.

Raundalen og Schultz (2008) poengterer viktigheten av kommunikasjon og åpenhet rundt et dødsfall i barns nærmeste familie. Samtaler fungerer i følge dem som en mulighet for forståelse og betroelse når noe fælt har skjedd. Samtidig kan det gi barna en mulighet til å starte sin egen sorgprosess. Dyregrov (2006) trekker frem samme poeng som Raundalen og Schultz (2008), spesielt i forhold til forberedelse av barn i samsvar med deltagelse i ritualer. Det viktigste aspektet ved slik kommunikasjon, eller bevisstgjøring, ligger i å forberede barn på noe ukjent.

6.4.1 Bevisstgjøring

Alle informantene var klare på at de arbeidet bevisst med å gjøre døden forståelig for sine barn. Kommunikasjon kom frem som et nøkkelmoment i alle intervjuene. Det ble presisert flere ganger at det hadde vært et moment i barnas sorgprosess som hadde fått et bevisst fokus. Informantene hadde alle sammen mange og ofte lange samtaler med sine barn om både døden og ritualene de deltok i. Daniel fortalte at han hadde forsøkt å forklare sønnen sin hvordan bestefaren kom til å se ut på syning:

At han komme til å se litt ut som en engel da, som ligger og sover. Og at han (sønnen) skulle være forberedt på at han kom til å være veldig hvit da [...] Så... Og at han kom til å ligge i en åpen kiste, så vi kunne se han og ta på han og... [...] Jeg tror jeg var veldig opptatt av fargen på liket, fordi at hvis det var sjokket... Jeg var mest opptatt av sjokkting. (Daniel: 29)

Det Daniel forteller om her, viser jo til at han forsøkte å bevisstgjøre sønnen på hva det var han gikk til da han skulle være med på syning. Det han her forteller om, at han var mest opptatt av sjokkting, gjenspeiles også i det Dyregrov (2006) presiserer i sin bok, om at man burde gå så mye i detalj som mulig. Dette for at barna ikke skal møte noe de ikke er mentalt forberedt på. Beate bevisstgjorde sin datter på syning på omtrent samme måte:

Hun ble fortalt at han var død, men at kroppen hans var der, og at han ikke ville være... Altså, hvis hun ville kjenne på han, så ville han ikke være som han pleide å være. Så hun ble jo forklart hva dette var, og at hun fikk være med hvis hun ønsket. (Beate:6)

Både Beate og Daniel var opptatt av hvordan den døde så ut, og fokuserte på å forklare barna dette. Denne fremgangsmåten i bevisstgjørelsen av barna kan tolkes slik at foreldrene visste at den avdøde ikke så ut slik som barna husket han/henne, og at de gikk aktivt inn for å fokusere på dette. Det er nettopp dette som på mange måter kan være skummelt for barnet ved deltagelse i syning. Det å komme inn i et rom, se avdøde ligge i en seng eller en kiste, uten farge i ansiktet, kan fremme en traumatiserende effekt hos barnet. Å fokusere på å forklare i forkant kan motvirke en eventuell skremmende effekt (Dyregrov, 2010b). Det er kanskje vanskelig å vite hva det er man skal si, og hvordan man skal forklare. En mulighet kan være å bruke sammenligninger som barnet er kjent med fra før. Å knytte den ukjente situasjonen opp mot noe barnet allerede vet om, kan gjøre overgangen litt mykere.

Det viktigste er i utgangspunktet å forsøke å forklare, og la barnet stille spørsmål dersom det har behov for det. Man må gi barnet en reell mulighet til å forstå så mye som mulig før det går

inn på syningen. Dette fordi at det kanskje kan gi barnet en følelse av gjenkjennelse, ved at det trekker erfaringer til det de voksne forklarte på forhånd.

Informantene mine fortalte også om at de alle hadde hatt et bevisst fokus på å bevisstgjøre betydningen av døden for barna sine. Barns forståelse av døden i alderen seks til tolv år, er muligens ikke altomspennende, men i følge Piaget har de verktøyene de trenger for å konkretisere slike hendelser (Jerlang et al., 2008). Fokuset på døden var tilstede i alle familiene, men i varierende grad. Johannes forklarer datterens forståelse av døden forut for bestemorens død på denne måten:

Altså, vi hadde jo snakket om døden generelt, og vi hadde sette det i bøker og på film og tv og sånne ting, men ehm... Om hun hadde tatt døden innover seg som en sånn definitiv ting, det er jeg ikke sikker på om hun hadde gjort altså. Men at døden var noe skummelt og litt farlig, det tror jeg hun hadde bak i hodet sitt. Men ikke helt egentlig hva det ville si at noen døde og ble helt borte. (Johannes:17)

I dette sitatet fra Johannes kommer det Vettenranta (2005) omtaler i sin bok frem, om at barn gjøres oppmerksom på død og katastrofer gjennom media, såkalt mediert sorg. Videre ser man at Johannes poengterer at selv om datteren hadde sett døden på film, og lest om den i bøker, trodde han ikke at hun hadde tatt det innover seg som noe definitivt og endelig. Her kan man trekke frem poenget til Silverman (2000), om at måten media fremstiller døden på, ofte får et slags fantasifullt preg for barna. De oppfatter ikke nødvendigvis finaliteten av døden ved å lese om det i en bok eller se det i en film. Men, til tross for at datterens eneste tidligere erfaring med død var gjennom media, trekker Johannes også frem at hun visste at døden var noe som var både skummelt og farlig. Det at datteren ikke nødvendigvis hadde tatt døden innover seg som noe definitivt, er jo egentlig heller ikke noe rart. Som Johannes forklarte var bestemorens død datterens første konkrete møte med døden på nært hold, noe som tilsier at hun tidligere i livet ikke har måttet forholde seg til det å miste noen, eller hva det vil si å dø. Ergo er det naturlig at hun kanskje ikke hadde en fullstendig forståelse av hva det ville si å dø.

En annen av mine informanter, Karoline, opplevde å miste en spedbarn. Dette er en situasjon som i seg selv kanskje ikke ses som naturlig i de voksnes verden, og for små barn er det kan hende enda vanskeligere å forstå. Karoline og ektemannens fokus var hele tiden på de to andre barna, og hvordan de skulle bevisstgjøre dem både på lillesøsterens død, syningen og begravelsen.

Karoline forklarer tankegangen deres slik, i forhold til den eldste datteren som det her dreier seg om:

Vi hadde et veldig behov for å på en måte si at du har fått en søster, og hun vil alltid være din søster. Men hun kommer ikke til å vokse opp sammen med oss. Men du har blitt storesøster igjen. Mhm. [...] Vi fortalte henne at det skulle være en begravelse, og at det kom til å være en veldig liten kiste, og at det var ikke så veldig vanlig i en begravelse, og ehm... Jeg tror hun fikk en større forståelse for hva som hadde skjedd, at lillesøster var død, og at sånn var det liksom. (Karoline:48)

Fokuset Karoline og hennes mann hadde på bevisstgjøring av døden og datterens forståelse av dette, viser en slags trang til å hjelpe et barn med å forstå noe man på den alderen ikke egentlig burde trenge å forstå. Det er et sår tema, og det er ingen som ønsker at noe slikt skal ramme eller påvirke sine barns liv. Det at Karoline og ektemannen hadde et såpass stort fokus på forklaring og bevisstgjøring ovenfor datteren, kan vise til at de arbeidet målrettet og bevisst mot å gjøre denne opplevelsen forståelig og begripelig. Det å prate med barn om døden og hva som skjer, er i følge Raundalen og Schultz (2008) prekært, med tanke på å tillate barnet å danne seg en forståelse for det som foregår. Samtale og språk fungerer i denne sammenhengen slik at de gir barnet en reell mulighet til å begynne å prosessere og forstå realiteten av hva det vil si når noen dør.

Noe Karoline og ektemannen gjorde, som også var viktig for datterens forståelse for hendelsesforløpet, var å kontinuerlig prate om og forklare hvordan ting faktisk henger sammen. Det å forklare hele prosessen, som begynner med at en person dør, og ender med en gravstein, vil kanskje kunne bidra til å øke barnets forståelse for døden som konsept, og som en kulturelt forankret del av det samfunnet det lever i. Det å faktisk arbeide målrettet og konkret med å bevisstgjøre barn i forhold til død og det som skjer etterpå, er en viktig oppgave som tilfaller de voksne i barnets liv. Det viktige her, er at voksne forstår barnas behov for kommunikasjon og forklaringer. De har behov for oppklaring av en kaotisk situasjon de kanskje ikke forstår mye av. De har behov for hjelp. For det er nettopp det de voksne gjør; de hjelper barna med å forstå. De åpner øynene deres for en verden de kanskje ikke har hørt om før, og som for dem kan virke veldig skummel. Av denne grunn er samtale og forklaring viktig ovenfor et barn som går igjennom en sorgprosess.

6.4.2 Barns undring

Som Raundalen og Schultz (2008) viser til, fanger barn opp mer informasjon og kunnskap om ting de kanskje ikke blir pratet så mye med om, enn hva vi voksne tror. Dette resulterer ofte i

undring, spørsmål og bastante krav om å få delta og bli fortalt. Karoline forklarer datterens undring og spørsmål rundt døden slik:

Men det var veldig mange spørsmål, og ofte sånn ved leggetid, så var hun veldig engstelig og litt sånn spørsmål om Mia kom til å kunne komme hjem til oss og sånn... Så vi måtte på en måte repetere at hun ikke gjorde det og at hun var død og sånn... (Karoline:42)

At datteren stilte spørsmål og lurte på om lillesøsteren kom til å komme hjem, kan overføres til barns undring. Selv om datteren virket å forstå døden ved syning, kan det være slik at hun i senere tid hadde vansker med å virkelig forstå. Dette kan være et resultat av fornektelse, eller forvirring, noe som ikke er underlig i løpet av en sorgprosess (Dyregrov, 2006). Kan hende var det vanskelig for datteren å forstå at hun aldri kom til å se søsteren sin igjen. Døden er endelig, det er ikke noe man kan diskutere. Men å faktisk komme til den konklusjon kan ta tid. Døden er vanskelig for alle, og for en jente på seks år kan det være vanskelig å ta innover seg.

Karoline fortalte i sitt intervju mye om at de hadde hatt fokus på døden i hjemmet, etter at mormoren døde da datteren var halvannet år. Videre forklarte hun at hun og mannen hadde vært bestemt på at døden ikke var noe som skulle gjøres tabu. Det skulle være et samtaleemne som det kunne gå an å snakke om i hverdagen, uten at datteren følte at hun ikke forstod:

Fordi vi har snakket så mye om døden i forkant, tror jeg at hun har hatt et fortrinn, selv om hun bare er seks år sant, sånn ”mormor er ikke her fordi at hun er død”, og ”det er derfor mormor ikke er med, fordi at hun er død”. Så jeg tror hun visste det fra før, at når man er død, så er man ikke sammen med oss [...] Så det tror jeg var noe hun kunne relatere til. (Karoline:44)

Her ser man av sitatet fra Karolines intervju at hun hadde den oppfatning at hennes datter kanskje hadde et slags fortrinn. Det kan være at det å ha fokusert på å fortelle om mormor som døde da datteren var for liten til å selv huske det, ført til at deres datter forstod mer enn hva man kanskje kunne forventet av en jente på hennes utviklingsmessige stadie. Men selv om barna forstår at den døde ikke kommer til å være sammen med dem, betyr ikke dette at de nødvendigvis har en absolutt forståelse for døden med en gang den inntreffer. Dette gjenspeiles også i sitatet ovenfor. Datteren stilte spørsmål ved sengetid, og undret seg over om lillesøsteren kom til å komme hjem. Det å la barna delta i syning og begravelse er ingen absolutt løsning. Å se den døde vil kanskje ikke resultere i at barnet med en gang forstår døden, eller innser at den døde aldri kommer til å være sammen med dem igjen. Men deltagelse i ritualene kan være en katalysator for barnets forståelse. Å forvente at barn forstår alt med en gang fordi at de deltar i ritualene, er ikke realistisk. Barn trenger tid til å bearbeide

og prosessere, og barns undring er en del av deres stadig utviklende forståelse. Dette understrekes også av Raundalen og Schultz (2008). Deltagelse i ritualer kan hjelpe barna på vei og gi dem knagger, men selve forståelsen kan ta tid. Sitatene fra Karoline viser til nettopp dette. Datteren hennes deltok i både syning og begravelse, men trengte fremdeles tid til å virkelig forstå. Det man da kan spørre seg, er hvorvidt hun hadde brukt lenger tid på å forstå dersom hun ikke hadde fått delta i ritualene.

Beate fortalte om en datter som trengte informasjon etter at faren døde. Hennes behov for informasjon og deltagelse i samtaler rundt døden og forberedelsene, bunnset i følge informanten selv kanskje i en eller annen form for måte å bevare den lille bit av kontroll som hun kunne gripe fatt i. Men samtidig forklarer hun også at datteren av natur er en som trenger å vite, ha kontroll og være deltagende:

I de nærmeste dagene så var hun opptatt av å få vite alt i forhold til begravelse, hva som skulle komme til å skje, hvor den skulle være... Ehm, ”jeg vil være med i kirken”, ”jeg vil være med og pynte i kirken”, ”jeg vil være med i begravellesbyrået”, ”jeg vil være med og bestemme”, hun måtte bare, jo mer info hun kunne få, jo bedre var det. (Beate:7)

Datterens tilsynelatende enorme behov for kunnskap etter at faren hennes døde, og hennes ønske om å innlemmes i avgjørelser, vitner om en jente som trengte informasjon for å prosessere det som hadde skjedd. Det viktige i denne sammenhengen var at moren innlemmet henne i den kunnskapen hun selv satt med. At hun forstod at det var dette datteren trengte i tiden etter at faren var død, er noe som kan ses som god innsikt i datterens behov, og at hun forstod at dette var en del av datterens sorgprosess. For å virkelig kunne sørge, hadde hun kanskje først behov for å virkelig forstå hva som skjedde rundt seg, og hva som kom til å skje videre. Kan hende var det et behov for å kontrollere sine omgivelser, og det er også mulig at hun hadde behov for forutsigbarhet. Det at moren fanget opp dette, tok datteren på alvor, og virkelig innlemmet henne, er noe som kan ses som viktig.

Det å ta barn på alvor, og prate med dem og forklare når de enten stiller spørsmål, eller krever å få vite, er en viktig del av samspillet mellom barn og voksne i løpet av en sorgprosess. Å tro at barn ikke har behov for å prate om det, kan resultere i at barnet føler seg utelatt eller misforstått. Videre kan det at foreldrene frykter at å fortelle kan ødelegge barnas barndom, føre til at barna danner seg egne forestillinger og fantasier om det å dø. Som det påpekes av Ekvik (2010), kan barns fantasier ofte være langt mer fryktelige enn virkeligheten. Beates valg om å involvere datteren og la henne ta del i avgjørelser rundt farens begravelse, kan ha

vært delaktig i motarbeiding av eventuelle misforståelser og fantaseringer datteren kunne ha utviklet. Ved å innlemme datteren i denne prosessen, lot Beate datteren danne seg et oversiktsbilde av hva som faktisk foregikk, og hun fikk den informasjonen hun trengte. For barns forståelse, og motvirkning av eventuell undring og misforståelse, er dette viktig.

6.5 Deltagelse i ritualer

En fellesnevner som dukket opp i løpet av alle mine intervjuer, var at alle fire informanter var sikre på at deltagelse i begravelse, eller lignende privat minnestund, hadde hatt en positiv effekt på barnet i seg selv. Foreldrene trodde også at deltagelse hadde påvirket barnas erkjennelse av døden, samt deres videre sorgprosess, på en positiv måte. En annen ting jeg fant ut, som overrasket meg, var graden av deltagelse i forberedelsene, samt under selve ritualet, barna hadde, og selv tok initiativ til å ha. Dette gjelder spesielt for barnas aktive deltagelse i begravelsen. Dette kan være en indikasjon på at Bugge og Røkholt (2009) har rett med tanke på at barns deltagelse i både forberedelser til begravelsen, samt under selve begravelsen eller bisettelsen, vil kunne være positivt for deres opplevelse av ritualet. Barnet vil da muligens føle at det har en berettiget plass i ritualet, og at dets nærvær er viktig for selve gjennomføringen.

6.5.1 Tilstedeværelse og engasjement

Barns engasjement og tilstedeværelse i ritualer knyttet til døden, kan variere. Dette både på grunn av deres alder og deres generelle forståelse av situasjonen (Dyregrov, 2010b). Mine informanter fortalte om barn som alle på en eller annen måte deltok aktivt i både forberedelsene til begravelsen, og i løpet av selve begravelse. Den ene av mine informanter, Beate, forklarer datterens deltagelse i forberedelsene slik:

Mhm. Hun ville være med og pynte i kirken. Det var viktig. Det skulle hun være med på... Det ligger nok kanskje en del kontroll i det og tenker jeg, det å vite hva som kommer til å skje, hvordan det ser ut... [...]Og ja, de (barna) la på hver sin rose, eller lilje, på kisten, men det var liksom.. Ja, det gjorde de. (Beate:7)

Det barnet Beate her forteller om, er et barn med behov for innvirkning og kontroll på en situasjon. Det vitner om et barn som vil være med og pynte kirken til begravelsen til sin egen far, og som ville ha oversikt over at det faktisk så fint ut i begravelsen. Ved å selv være til stede ved pyntingen, og være deltakende i handlingen, har hun vært en aktiv deltaker i selve prosessen. Hun er samtidig både mentalt, og kanskje også følelsesmessig, bedre forberedt på

hvordan kirken kommer til å se ut under begravelsen til faren. Kanskje var det både et kontrollbehov datteren hadde i forhold til det å ville at det skulle se fint ut, samtidig som hun hadde et personlig behov for å vite hvordan kirken kom til å se ut. Det å være forberedt på hvordan et rom ser ut i forbindelse med ritualet syning, som påpekes som viktig av Dyregrov (2010b), er noe det kanskje også er effektivt å overføre til ritualet begravelse. Ved at barnet selv på forhånd vet hvordan kirkerommet kommer til å se ut, vil barnet muligens kunne gå litt bedre rustet, både psykisk og fysisk, inn i en uvant og potensielt skremmende situasjon. Å forklare barnet at begravelsen kommer til å være trist, og at mange det kjenner kanskje kommer til å gråte, kan fungere som en slags forsvarstaktikk for barnet. Slik kan barnet selv under begravelsen trekkerreferanser tilbake til det de voksne fortalte før begravelsen. Å vite at det er normalt at voksne gråter i begravelsen, og at det kan føles veldig trist, er kunnskap det kan være viktig at barnet får tilegne seg før det deltar i ritualet.

Barnas aktive deltagelse i begravelsen var varierende, men alle barna hadde en egendefinert rolle i begravelsene de deltok i. Noen hadde en større rolle enn andre. Ettersom barn er forskjellige, var ikke dette noe jeg undret meg over. Det jeg heller velger å fokusere på, er at barna selv ville delta. De ønsket en rolle i ritualet, og det at foreldrene ga dem muligheten til å gjennomføre dette ønsket, synes jeg er viktig. Dette er også noe som trekkes frem som viktig av Bugge og Røkholt (2009). Daniels sønn ble helt plutselig fast bestemt på at han skulle holde en tale i bestefarens begravelse. Daniel forklarer sønnens avgjørelse slik:

Vi snakket vel om at jeg skulle holde tale, det ble bestemt veldig fort at jeg skulle holde tale i kirken, og da sa vi til han at hvis han ønsket å si noen ord i kirken, så kunne han det. Og da brukte han vel fem min på å skrive en tale og den holdt han jo akkurat sånn som han skrev da, i kirken. Så det var vel sånn han involverte seg da, var jo med den talen. (Daniel:31)

Avgjørelsen om å fortelle sønnen at han kunne få en sentral rolle i begravelsen dersom han ønsket det, gjenspeiles i noe av det Dyregrov (2006) trekker frem som viktig for barnets forståelse av ritualet begravelse. Han presiserer at barns deltagelse i form av forberedelser, eller aktive deltagelse i selve begravelsen som ritual, vil kunne føre til at barnet opplever en tilknytning til situasjonen. På den måten vil det ikke bare huske begravelsen som noe det trist det måtte være med i, men også en situasjon der det deltok aktivt. I tillegg kan det kanskje også gjøre begravelsen til et mer meningsfullt farvel. Dersom barnet ikke hadde fått muligheten til å innta en aktiv rolle i begravelsen, ville det kanskje ikke opplevd situasjonen på samme måte. Det er her viktig å presisere at dersom barn ikke vil, skal det ikke måtte ha en

aktiv deltagelse i begravelsen, eller i forberedelsene til denne. Dette var også noe min informant Daniel var opptatt av å få frem ovenfor sin sønn:

Vi forberedte jo han på at det ikke gjorde noen ting om han ikke husket helt hva han skulle si, for det er veldig rart når du ser utover og det sitter masse mennesker og ser på, og da kan det være at det blir vanskelig . Men det var jo ikke noe problem, det var jo rett på! (Daniel, s. 34)

Viktigheten av min informants ord her er noe jeg vil legge vekt på ovenfor andre foreldre som senere kan befinne seg i samme situasjon. Dersom barnet først bestemmer seg for at det vil delta aktivt i deler av begravelsen, bør det selvfølgelig få lov til det. Men det er viktig at foreldre, og andre voksne, forsterker barnets trygghet ved å fortelle det at dersom det ikke vil, er ikke dette noe det må gjøre. Dette understrekes også av Dyregrov (2010b). Det bør være en form for trygg fluktvei for barnet dersom det finner ut at det ikke tør allikevel. Dette må også fra de voksnes standpunkt være greit. Barnet skal ikke føle at å delta aktivt er noe det må gjøre. Det er noe det skal gjøre på egne premisser, og som en positiv slutning av egen vurdering. Ellers kan det være at barnets opplevelse av deltagelse i begravelsen oppfattes som tvungen, og slik kan bli et vondt minne, samt en mulig bremsende faktor i barnets sorgprosess.

Alle mine informanter valgte å innlemme barna i begravelsen. Ved spørsmål om syning derimot, var det kun tre av fire som hadde involvert barna. Blant de tre informantene som valgte å ta med barna, var avgjørelsen stort sett basert på det samme. Det opplevdes som riktig for dem å la barna ta del, og barna selv ville være med. Det er et viktig moment å trekke frem her. Barna skal ikke tas med dersom de ikke selv vil. Men dersom barn har lyst til å være med, foreligger det egentlig ingen grunn til å ekskludere dem fra ritualet (Dyregrov, 2010b). I tillegg kommer igjen argumentet om at barns fantasi ofte er verre enn virkeligheten, og slik sett er ritualet syning noe barna kan være med på for å få en viktig konkretisering av døden. Dette poengteres også av Raundalen og Schultz (2011). Slik vil kanskje ikke fantasien bidra til ytterligere stress og frykt hos barnet. Deltagelse i syning kan muligens også bidra til at barnet føler den samme type tilhørighet som det vil kunne gjøre ved deltagelse i begravelse. Det innlemmes i et kollektivt, sosialt ritual, på lik linje med alle andre. For barn, som kanskje ikke forstår hele prosessen, kan dette være viktig. De har behov for å involveres. De trenger å bli sett, og de trenger å få se. På spørsmål om hvorfor hun lot datteren komme inn og se sin døde lillesøster, forklarer Karoline sin avgjørelse slik:

Jeg tror ikke det er farlig å se en død person. Jeg tenker at det er kjempeviktig i den sorgprosessen.[...] For jeg tenker at barn lager seg så mange rare forestillingsbilder i hodet sitt

og ”barn kan dø og ja?”. Så plutselig får man det perspektivet på livet. Så jeg tenker at det er kjempeviktig å være åpen og snakke om det, og at hun fikk se da. (Karoline:47)

Det Karoline her trekker frem, er at hun ser på syning som viktig av to årsaker. For det første fordi hun mener det er en viktig del av barnets sorgprosess. For det andre at det er viktig å hemme de eventuelle fantasier og forestillingsbilder barn kan danne seg dersom de ikke får tillatelse til å delta. Dette reflekteres også godt i Ekviks (2010) litteratur. Fossen (2004) trekker også frem barns deltagelse i syning som noe som oftest kan vinkles til en positiv opplevelse. Både hun og Dyregrov (2010b) presiserer at dette forutsetter at syningen forklares nøye for barnet på forhånd. Samtidig vil det, som Karoline i sitatet ovenfor trekker frem, være viktig å være åpen og snakke om det. Selv om barnet får ta del i syningen, er det ikke nødvendigvis slik at det automatisk gjør at det forstår. Å sette av tid i etterkant av syningen til å prate med barnet, er viktig. Bearbeidelse gjennom kommunikasjon og forklaring er en viktig prosess som bør følge både syning og begravelse. Det å la barna få utløp for sine reaksjoner, og stille spørsmål, bør være de voksnes hovedfokus.

Familien til Johannes valgte å ikke gjennomføre syning ved morens bortgang. Han forklarer avgjørelsen slik:

Nei, og det var mutter'n helt i mot også. Og ikke noe vi var vant med i min familie. Jeg selv hadde jo aldri sett et dødt menneske på den måten før jeg så min mor, så det var egentlig aldri noe. Vi tre søsknene var jo der og var hos mor da hun var død, sånn før og etter, og fokuset vårt var heller på det som hadde vært, og da tenker jeg at det får andre klare seg med og altså. (Johannes:18)

For Johannes og hans familie ble ritualet syning feil. Det var ikke noe deres familie var vant med, og ikke noe han og hans søsken kanskje heller vurderte som noe som burde gjennomføres. Etter videre refleksjoner, fortsetter han å forklare valget, med tanke på datteren, slik:

Da måtte hun i så fall ha vært med når hun var i ferd med å dø. Jeg tror ikke egentlig at jeg tenkte veldig over det, men husker at det var veldig uaktuelt. Jeg har jo hørt om andre som gjør det, men for oss så ble det helt feil.[...] . Nei. Jeg tror ikke det hadde gagnet henne. Jeg synes det er bedre å huske henne i live på en måte, nei, så det ville jeg nok ikke gjort på noen annen måte. (Johannes:18)

I Johannes sin familie var de opptatt av å huske den døde i live, og han var sikker på at bestemoren ville bli husket som hun var. Å gjennomføre ritualet syning etter en persons død er ikke noe man må gjøre, og hver familie må selv ta den beslutningen. For Johannes og hans søsken ble det feil, og de var de eneste som så bestemoren etter at hun var død. Dette fordi de

satt der sammen med henne i det hun døde. Ettersom de valgte å ikke gjennomføre ritualet, var det heller aldri noen bevisst ekskludering av datteren. Det var ikke slik at andre deltok, mens hun ble holdt utenfor. På grunn av dette tror jeg at situasjonen endres. Ettersom hun ikke hadde noen kunnskap om ritualet syning, og det heller ikke var noe som ble gjennomført, vil det likeledes ikke kunne føre til at hun følte noen form for ekskludering. Det skal sies at det å delta i syning kunne ha virket inn på datterens sorgprosess og forståelse for døden. Men ettersom det ikke var noe alternativ, er det heller ikke noe man egentlig kan dvele ved. Det er den enkelt families avgjørelse, og noe man til enhver tid må respektere.

Ramsfjell og Sagberg (2012) trekker frem et viktig poeng ved det at barn ikke får mulighet til å delta i syning. De poengterer at det ofte vil være vanskelig for barnet å virkelig forstå at den døde er død dersom de ikke får se det med egne øyne. Slik kan syning gagne barnet og dets sorgprosess, samt konkretisering av døden. Tar man dette synspunktet i betraktning, vil det at datteren til Johannes ikke fikk muligheten til å delta i syning kunne virke inn på eventuelle vanskeligheter med å forstå døden. Men som Johannes selv poengterer, fremsto ikke dette som et problem:

Jeg tror at mesteparten av den sorgen datteren min hadde ble tatt ut mens vi gikk og ventet, underveis. Og jeg har beskrevet i detalj hvordan det var inne på rommet til mor da hun døde. Hvordan det så ut, hvordan det kjentes å ta på henne og hvordan hun var. At det var fredelig, og ikke skrekfilm, så jeg fokuserte på å gå i detaljer når jeg snakket med henne om det, sånn at hun fikk dannet seg et bilde av det. (Johannes, s. 21)

Her kommer et viktig poeng frem. Johannes trekker frem noe som av Haugland, Ytterhus og Dyregrov (2012) omtales som antesipert sorg, eller ventesor. I tillegg presiserer han at han forklarte datteren hvordan bestemoren døde i detalj. Dette viser at han hadde et behov for at hun skulle forstå, og for at hun ikke skulle fantasere seg frem til verre ting enn det som faktisk skjedde. Slik kunne datteren selv danne seg et informert bilde av det som hadde skjedd. Igjen kommer viktigheten av god kommunikasjon i løpet av barnas sorgprosess frem (Dyregrov, 2010b). Om datterens antesiperte sorg, forklarer Johannes videre:

Begravelsen ble et slags punktum som var forventet. Hvor vi kunne le litt av de dumme tingene hun gjorde og sa. Og det var jo kanskje da igjen basert litt på det at en del av sorgen hadde vi tatt ut på forkant altså, mens vi ventet på at det skulle skje. Det ble litt sånn en lettelse på mange måter tror jeg, at endelig hadde hun fått slippe. Og hun var klar for døden, og da var det greit. (Johannes, s. 20)

Med tanke på den grad av antesipert sorg Johannes forteller at datteren opplevde, kan man kanskje trekke den slutning at deltagelse i syning for henne kunne blitt opplevd som et punktum. Når det viste seg å ikke være et alternativ, er det bra at Johannes fokuserte på å

forklare. Antecipert sorg til tross, det å vite er uansett viktig for barn. Det at datterens deltagelse i begravelsen ble oppfattet av Johannes som et slags punktum, kan være en indikasjon på at hun utviklet en bedre forståelse for døden. Hvorvidt deltagelse i syning kunne ha virket ytterligere inn på denne forståelsen, er noe man ikke her har mulighet til å finne ut. Man kan derimot trekke den slutning at alle familier er forskjellige, og at det slik ikke alltid vil være naturlig å gjennomføre alle de ritualer som i Norge relateres til bortgang.

6.5.2 Innvirkning og erkjennelse

Jeg la i løpet av mine intervjuer merke til at mine informanter alle mente at deltagelse i enten syning eller begravelse hadde vært godt for barna. Dette med tanke på deltakelsens virkning på deres sorgprosess, samt deres erkjennelse, eller mer konkretisert, forståelse av døden. Den ene av mine informanter, Karoline, forklarte betydningen av deltagelse i ritualer for sin datters sorgprosess og forståelse slik:

Jeg tror at alle disse symbolske handlingene, både syning og begravelse og gå og besøke graven jevnlig er sånn ja... Fine ting, som setter litt sånn ord og... Ja, at man øker forståelsen til barn da, rundt døden. Ja, litt mer konkrete knagger for dem. (Karoline:50)

Det Karoline her forklarer, beskriver en stor forståelse for et barns behov for deltagelse. Det å øke barns forståelse for døden gjennom deres deltagelse i ritualer knyttet til døden, og det å besøke gravplassen, som Karoline her trekker frem som et eksempel, er i følge Bugge og Røkholt (2009) en av de mest fremtredende årsakene til at et barn skal få delta i ritualer. I følge dem vil ikke barnet bare oppleve en følelse av tilhørighet og samhold i den tunge tiden som følger etter et dødsfall, de vil også danne seg en grunnleggende og mer forklarende forståelse av ritualers betydning. Barns deltagelse i ritualer vil slik kunne gi dem knagger, som gjør at de videre fremover i både sorgprosessen og senere i livet, vil kunne forstå døden bedre. Samtidig kan de trekke slutninger basert på tidligere erfaringer av samme natur.

En av mine andre informanter, Johannes, fortalte om en begravelse som hadde vært en god opplevelse for hans datter. Hans resonnering rundt ritualets effekt på datteren forklarte han slik:

Nei jeg tror at det var positivt å være med i begravelsen. Det ble et ordentlig punktum. Der er kisten, og der går den ned i jorden, og dette er helt definitivt. Hun var med i begravelsen, det var definitivt slutten, og slik husker vi bestemor. [...]Så det ja. Så i den grad en begravelse kan være positiv for en jente på 10 år, så tror jeg den var det altså. (Johannes, s. 24)

For Johannes var opplevelsen av datterens deltagelse i begravelsen god. Og med tanke på datterens tidligere omtalte antesiperte sorg, virket det for han som at hennes deltagelse ga henne et slags punktum. Ut fra dette kan man også argumentere for at en begravelses betydning kan være så mangt for barn. Ikke bare er det viktig for dem å være med for å føle seg inkludert og som en del av et fellesskap, slik blant annet Bugge og Røkholt (2009) poengterer, den gir også barna en meningsfull avskjedsmulighet. En begravelse kan slik sett oppleves som et slags spesifikt startpunkt for et barns sorgprosess, hvor det får satt både bilder og ord til sine følelser. Og dersom barnet har opplevd en del antesipert sorg, vil begravelsen kanskje også oppleves som en slags lettelse, en verdig avslutning på et godt levd liv.

En annen ting som fremstår som viktig, i forhold til at de i begravelsen til moren til Johannes hadde kistenedsenkning, er at barn får muligheten til å delta. Det samme gjelder ved urnenedsettelse. Barns forståelse omfavner ikke nødvendigvis de samme redslene som voksne føler ovenfor å forklare det for barnet. Her igjen kommer Dyregrovs (2006) og Ramsfjell og Sagbergs (2012) nærmest insisterende råd om kommunikasjon med barnet vedrørende ritualer frem. Selv om deres råd i stor grad omfavner forklaring på forkant av barns deltagelse i ritualene syning og begravelse, fremstår det som like viktig å forklare eventuelt andre elementer knyttet til død som barn er en del av. Det å lytte til barnet, og forstå når det har behov for nærmere forklaring, er viktig kunnskap alle foreldre, foresatte og andre voksne som arbeider med barn bør søke å fokusere på, samt utvikle. Det å fange opp barns undring, og deres forståelser for døden, er viktig både for barnets bearbeidelse og senere forståelse og refleksjon.

Beates opplevelse av begravelsens effekt på datteren hennes var litt annerledes enn Johannes sin. For henne ble begravelsen noe som ble utført litt for alle andre, mens det var den private minnestunden i sykehuskapellet som hadde størst betydning. Beate forklarer situasjonen slik:

vi hadde en minnestund i kapellet på sykehuset, hvor det bare var nærmeste familie. Og det var også en sånn forberedelse tenkte jeg, for barna til den begravelsen som er noe helt annet. Ja, men dette var en sånn fin stund hvor de som ville kunne være med inn og de som ikke hadde lyst til å se han kunne på en måte bare være med på minnestunden. Så det var ... Nei det tror jeg var fint. (Beate, s. 7)

Det Beate her forteller, kan være en indikasjon på at begravelsen ikke alltid er det ritualet som nødvendigvis har størst betydning for barn. Ei heller for deres sorgprosess og forståelse av døden. En begravelses effekt på barnet kan variere, og for Beates datter var det ikke

begravelsen som representerte den avskjed hun fikk med sin far. Minnestunden i sykehuskapellet fikk den rollen. Det at denne var mer intim og personlig, kan ha gjort det lettere for datteren å håndtere, ettersom alle som var tilstede var mennesker hun kjente godt. Slik sett kan begravelsen kanskje oppfattes som skremmende og overveldende for barn, ettersom det ofte kommer mange som den døde kjente, men som barnet ikke nødvendigvis vet hvem er. Og det å stå i en full kirke, med mange mennesker man ikke kjenner, kan oppleves som vanskelig for barn.

Om datterens deltagelse i begravelsen, og dennes virkning på datterens sinnsstemning og sorgprosess, forteller Beate følgende:

Selve begravelsen var jo en... Ikke så stor kirke, men stappfullkirke, med ikke plass til alle. Så det tror jeg var litt skummelt for dem, og for henne, ganske voldsomt. Men samtidig så var det det at vi hadde jo allerede hatt en fin minnestund. Det er jo litt vanskelig å si, det har jeg egentlig ikke gjort meg veldig mange tanker om... Hvordan opplevdes akkurat den settingen liksom... Men jeg opplevde at det var trist og alle fikk lov å være lei seg og det var greit liksom. (Beate, s. 7)

Det er egentlig ikke tvil om begravelsens virkning på datteren i seg selv, fordi at hennes deltagelse der var nok bra for henne, med tanke på deltagelse i et ritual hvor mennesker samler seg og sørger kollektivt. Slik sett skapte nok kanskje begravelsen en større forståelse hos datteren. Men den følelsesmessige avskjeden, det rituelle farvel for dette barnet, var kanskje heller den private minnestunden, som på flere måter ble koblet sammen med ritualet syning. Og da er det kanskje slik at det også er andre ritualer, i tillegg til de som vi vanligst forbinder med døden i Norge, altså syning og begravelse, som har en innvirkning på barn ved deltagelse.

Kanskje var det slik som Beate selv sier i sitatet ovenfor, at begravelsen ble oppfattet som en mer offisiell situasjon, og som kanskje ikke gikk direkte inn på datteren hennes som person. Kanskje tok minnestunden i sykehuskapellet, etter syningen, denne rollen i akkurat dette tilfellet. Og det er også noe som kan ses på lik linje som begravelsen. Det er en seremoni som kan representere de samme verdier og meninger som en begravelse. Her igjen kommer Dyregrovs (2006) påminnelse om at alle barn er forskjellige, reagerer forskjellig og sørger forskjellig, inn. Kan hende var denne minnestunden mer viktig for Beates datter på grunn av den hun var, og på grunn av at de som familie i sykdomsperioden og tiden mellom død og syning, samt begravelse, hadde hatt et fokus på å være samlet, bare dem, som en liten omsorgsgivende gruppe. Slik ble kanskje begravelsen noe datteren skulle være med og ordne

fordi at hun trengte det kontrollaspektet, og fordi hun ville at det skulle se fint ut. Samtidig ble det også en sosial situasjon hun muligens var litt mer forberedt på som følge av den private minnestund de som sørgende familie hadde gjennomført noen dager i forveien.

Beates forklaring om at selve begravelsen ble oppfattet som kanskje skummel og litt overveldende for datteren hennes, gjenspeiles også i intervjuet med Karoline. Deres begravelse var mye mindre, og kan slik sies å ha noen fellestrekk med den private minnestunden Beates familie arrangerte. Allikevel fremsto det som at selve deltagelsen i begravelsen var litt rart og ubehagelig for Karolines datter. Hun forklarer sin datters reaksjoner og selve begravelsens effekt slik:

Alle sto rundt kisten. Sara da, som det jo er fokus på her, var litt sjenert, og det ble litt sånn oppå henne, så hun sto litt sånn husker jeg, holdt veldig i meg, snudde seg litt vekk, og ikke sant, alle gråt, som sto der, og de gråt ikke da (barna), så jeg tror nok det var litt sånn... Sikkert litt sånn voldsomt for henne å se, selv om jeg tror det var helt riktig, men der og da tror jeg de syntes det var vanskelig... (Karoline, s. 43)

Det Karoline trekker frem i dette sitatet, vitner om en datter som opplevde ritualet begravelse som en litt ubehagelig situasjon. Å stå så tett som de gjorde, helt oppi kisten, hvor alle voksne rundt sto og gråt, er det kanskje ikke rart at hadde en slik virkning på datteren hennes, som på det tidspunktet var seks år. Det jeg allikevel ønsker å fokusere på her, er min informants mening om at selv om datteren opplevde begravelsen som vanskelig, så tror hun at det var viktig for henne å delta. Videre forklarer Karoline begravelsens innvirkning på datteren slik:

Der og da så påvirket det nok henne sånn at hun ble litt sånn tynget av sorgen, altså av alvorligheten i situasjonen. Hun endret på en måte litt sånn... ehm, sinnsstemning, da hun var der i det kapellet, det husker jeg. Men som jeg sa til deg tidligere, så tror jeg at det ga henne litt sånn at hun fikk pustet litt ut etterpå, og jeg tror at det har påvirket henne egentlig bare positivt, altså i forhold til at hun har vært med på det, og at det har vært viktig. At det er viktig for historien hennes da, at hun var deltagende, (Karoline, s. 48)

Noe av det viktigste i dette sitatet, er det informantens forteller om betydningen av barnets deltagelse i begravelse for senere tids tilbakeblikk og samtaler. Det var kanskje ikke behagelig for datteren å være til stede der og da, men det var viktig både for opplevelsens del, og det å kjenne på å delta. Samtidig er det å fokusere på at det var viktig for datterens egne historie, og at hun selv kan dra koblinger tilbake til sin deltagelse senere, viktig. Dette kan vise til en god forståelse for begravelsens virkning på barnets videre sorgprosess og dets forståelse av døden. For, som Bugge (2008) presiserer, er det ikke alltid slik at det er deltakelsen i begravelsen i seg selv som er det viktigste, det er også det at barnet kan kjenne på at det var innlemmet i

fellesskapet. Her er man også inne på barns behov for følelse av tilhørighet i traumatiske situasjoner, som trekkes frem av Raundalen og Schultz (2006).

7. Sammenfattende drøfting

7.1 Sentrale tendenser

Et gjennomgående trekk i min datainnsamling var kommunikasjon. Alle informantene hadde et bevisst fokus på å prate med sitt barn, forklare situasjonen for det, samt forsøke å bruke kommunikasjon som et tryggende moment. Dette fremkommer under punkt 6.4 i resultatskapittelet. Ettersom kommunikasjon fremstår som en av grunnpilarene i spesialpedagogikken, er det viktig at dette elementet også er gjeldende i denne tematikken. Det å klare å kommunisere med et barn i en slik situasjon, når man selv agerer som pårørende, vitner om både god omsorgsevne og innsikt i barnas følelsesmessige liv og behov. En ting jeg derimot ble litt overrasket over, var at det var få av informantene som hadde gått aktivt inn for å prate med barna i etterkant av deltagelse i ritualene. Slik informantene fremstiller det, virket det ikke som at barna hadde særskilt behov for det. I tillegg ble det nevnt at de kanskje glemte det litt i alt som foregikk i ettertid. I en slik situasjon er det selvfølgelig forståelig. Men det er viktig å her trekke frem at kommunikasjon, og spesielt forklaring i denne sammenheng, er viktig for barnets videre forståelse og aksept av det som har skjedd. I tillegg til at kommunikasjon er viktig for å forberede barn på hva de skal delta i, samt for å forklare døden for barn, er det etter min mening også viktig å ikke glemme kommunikasjonens effekt i ettertid. Selv om barn tilsynelatende har det greit etter et dødsfall, er det ikke alltid det som er tilfellet. Små barn viser ikke alltid sin sorg på en åpenbar måte, noe som kan gjøre voksnes forståelse av sorgens omfang vanskelig. Ved å prate med barna i ettertid, gjerne med jevne mellomrom, eller i situasjoner der det kan falle seg naturlig, vil man bedre kunne forstå barns behov for omsorg og støtte.

Barnas deltagelse i begravelsen fremsto under datainnsamlingen som noe alle mine informanter følte hadde gagnet dem. Det at alle barna hadde valgt å selv være med, fremmer tanken om at barna selv hadde et behov for å være tilstede. At foreldrene lot barna ta den avgjørelsen selv, og lot dem delta, er en indikasjon på en god forståelse for barns sorgprosess, som det etter min mening er viktig at foreldre, og andre voksne, innehar. Å inkludere barna i den sosiale og kollektive handlingen begravelsen er, kan ha vært deltakende i at barna har utviklet en mer konkret forståelse for døden. Som det påpekes i punkt 4.7, er barns fantasi

ofte verre enn virkeligheten, og ved å innlemme barna i begravelsen, kan foreldrene ha motarbeidet en eventuell forverring av barns forståelse for døden.

Som mine informanter påpekte, var det ikke slik at barna nødvendigvis trivdes. Noen av barna følte varierende grad av ubehag i løpet av begravelsen. Men som en av mine informanter påpeker under punkt 6.5.2, kan deltagelse i begravelsen, og for så vidt andre ritualer, ha bidratt til å gi barna mer konkrete knagger å henge sine erfaringer på. Det å delta i begravelse kan for barna være en verdifull erfaring. I tillegg til å ha fått delta i begravelsen til et kjært familiemedlem, ble barna også innlemmet i et kollektivt og sosialt ritual, en del av deres kultur. Videre kan også selve deltagelsen være behjelpelig med tanke på den videre sorgprosessen, og barns bearbeidelse av situasjonen. Verdien av det å føle tilhørighet i en slik situasjon, både i selve hendelsesforløpet og i ettertid, kan for barnet fremstå som stor. Det kan vise barnet at det hadde en plass i både livet til den avdøde, og gi det en følelse av tilhørighet i en ellers kaotisk situasjon.

Med tanke på barnas deltagelse i begravelsen eller syningen, var det også en annen ting enn selve deltagelsesmomentet som skilte seg ut i løpet av intervjuene. Det virket som at en av hovedgrunnene til at informantene hadde tatt med barna på ritualene, var for å forsøke å øke deres forståelse av situasjonen. De så på deltagelsen i ritualer som en mulighet til å bedre kunne forklare barna hva det var som skjedde, og hva som var normen etter en persons død. I forhold til deres fokus på kommunikasjon og forklaring, som det nevnes i teksten ovenfor, er dette noe som kanskje faller seg ganske naturlig for foreldrene. Det er naturligvis lettere å skulle forklare noe barna aldri har opplevd før, dersom de får lov til å være med og oppleve det selv. Ved å la barna være en del av ritualene, gjør de det enklere, både for seg selv og for barna, med tanke på forklaring og forståelse. Slik sett kan man jo se at deltagelse i ritualer ikke kun er viktig for barna på grunn av følelsen av tilhørighet, men også i forhold til deres grunnleggende forståelse av døden.

I tillegg til å fokusere på viktigheten av barns deltagelse i begravelse, var det å trygge barna det som fremsto som informantenes hovedfokus. At barn opplever usikkerhet i en slik situasjon, er ikke rart. I tillegg til at noen du er glad i forsvinner, skal du samtidig også forstå, sørge og samtidig leve videre. For barn kan dette virke overveldende, og frykten for at det samme skal skje med noen andre de er glad i, fremstår som rasjonell. Igjen kommer her betydningen av kommunikasjon og forklaring frem, som ble diskutert tidligere i dette

kapittelet. At man i slike situasjoner evner å trygge barna, er viktig. Balansegangen i dette og samtidig selv skal sørge, kan til tider fremstå som vanskelig. Men betydningen av voksnes evne til dette er for barna stor, og noe som vil gagne dem både i deltagelse i ritualene og ved senere lignende anledninger.

Den mest påfallende sentrale tendensen jeg kom over i løpet av min datainnsamling, var likheten mellom måten mine informanter hadde inkludert barna i ritualene. Jeg hadde selv trodd at det kom til å være en del ulikheter, med tanke på at ingen barn er like, på samme måte som alle sorgprosesser er forskjellige. Men foreldrenes fremgangsmåte i inkluderingen av barna hadde påfallende likheter. Både med tanke på forberedelse til deltagelse i syning, samt ved gjennomføringen av deltagelse i syning og begravelse. Foreldrene lot alle avgjørelsene knyttet til deltagelse være opp til barna selv, og barna fikk alle en eller annen form for deltagende rolle i selve begravelsen. Som det trekkes frem i punkt 4.7 er det tydelig at det å gi barn en aktivt deltagende rolle i begravelsen, er riktig. Ikke bare vil det hindre barnet fra å føle at det kun er til stede fordi det bør være der, det gir også barnet en følelse av tilhørighet. Ved å involvere barna mer direkte i selve gjennomføringen av ritualet, kan det også lede dit hen at barnet danner seg en grunnleggende forståelse av ritualet i sin helhet. Likheten i mine informanters involvering av sine barn, spesielt i ritualet begravelse, gir en mulig innsikt i foreldres forståelse for barns behov. Kan hende er det slik at det er viktig for barn å få delta aktivt, og slik føle at de virkelig bidrar. På den annen side er det her viktig å poengtere at barn kun skal involveres aktivt dersom de selv vil. Det bør være opp til det enkelte barn å bestemme hvorvidt det ønsker en rolle i begravelsen, eller om det synes det er tryggest å bli sittende på kirkebenken. I tillegg vil det å understreke for barnet at dersom det på begravelsesdagen ombestemmer seg, og ikke tør å delta aktivt allikevel, være viktig. Man bør unngå at barnet sitter igjen med en følelse av ubehag etter deltagelse i en begravelse, og ved å forsikre barnet om at det å ikke tørre å gjennomføre er greit, vil man kunne forebygge eventuelle følelser av usikkerhet og ubehag.

7.2 Informantenes forskjeller

Det var ikke mange store forskjeller som skilte seg ut i mitt datamateriale, bortsett fra at det var tre av fire barn som deltok i ritualet syning. Som det ble diskutert under punkt 6.5.1, var det flere årsaker til denne avgjørelsen, både emosjonelle og praktiske. Det som her kan trekkes frem, er de ulike verdier og meninger som regjerer i forskjellige familier. I tillegg til

dette, var det vanskelig å gjennomføre ritualene ettersom informantens datter var i en annen by da hennes bestemor døde.

Det å ville huskes i live, eller det at andre vil at den avdøde skal huskes som den var før sykdom og bortgang, er en naturlig følelse. At det er en vanskelig avgjørelse, er det ingen tvil om. Men dersom man har tro på at det på en eller annen måte vil kunne hjelpe barnet, bør man vurdere det. I forhold til dette fortalte informanten min meg om at han ikke trodde at det ville ha gagnet hans datter. Hver familie har sine tradisjoner, også i døden, og dette er en del av denne familiens fundament. Det jeg allikevel føler det er viktig å påpeke her, er at det bør være opp til barna selv, dersom en familie gjennomfører ritualene syning. Dersom en av de pårørende er et barn i alderen seks til tolv år, bør det få muligheten til å selv bestemme om det vil delta eller ikke.

7.3 Funn som støttes teoretisk, samt overraskende funn

I samsvar med både Dyregrov (2006), Fossen (2004) og Ekvik (2010) fant også denne undersøkelsen at kommunikasjon er et viktig pedagogisk redskap i et barns sorgprosess. I tillegg til dette ble det også oppdaget at det, i tråd med Haugland, Ytterhus og Dyregrov (2012), er slik at barn faktisk gjør seg en del tanker om døden. Basert på den tidligere forskning det vises til i punkt 2., var ikke dette et veldig overraskende funn. Noe som derimot overrasket meg, var graden av aktiv deltagelse barna hadde under ritualene, og da spesielt begravelsen. Som det refereres til Bugge og Røkholt i punkt 4.7, vil det å la barna ta aktivt del i ritualene, for eksempel ved utvalg av salmer eller tekster i forkant, eller ved sang og blomsternedleggelse i begravelsen, ha en involverende effekt på barnet. Slik kan barnet føle en sterkere tilknytning til selve ritualene, og samtidig også til familien sin, ved at de selv føler at de har en betydningsfull plass i situasjonen. Dette funnet var noe jeg til en viss grad forventet å finne i egen forskning. Graden av deltagelse var betydelig høyere enn hva jeg som forsker hadde forventet. Dette både i forhold til barnas bidrag i forberedelsene, samt deres rolle i selve begravelsen. Da er det kan hende slik som Dyregrov (2010b) og Bugge og Røkholt (2009) presiserer, at barns deltagelse i ritualer knyttet til død vil gi dem en form for tilhørighet. Det later til at man ved å la barnet bidra med faktiske handlinger og meninger, vil kunne bidra til å øke barnets forståelse for selve ritualene. Som det påpekes i punkt 4.6, er det viktig for barns egen sorgprosess og forståelse av døden at de involveres og inkluderes i den felles sorgprosessen etter en persons død.

At barna virker å til en viss grad ha forstått konseptet døden bedre etter deltagelse i ritualene, understreker muligens også både poenget til Jerlang et. al. (2008), og Nielsen og Raaheim(1998) . Barn i aldersgruppen seks til tolv år har et tilsynelatende godt grunnlag for å forstå noe dersom de gis konkrete eksempler. Ved å la barna delta i ritualene syning og begravelse bidro mine informanter muligens til å konkretisere sine barns forståelse av både ritualene og deres betydning, samt betydningen av det å dø i seg selv. Måten informantene fremla barnas forståelse av døden og ritualenes innvirkning på dette, underbygger samtidig også forskningen til både Hendricks, Black og Kaplan (1993), og Ramsfjell og Sagberg (2012). Barn i grunnskolealder har, i følge mine forskningsresultater, den nødvendige kognitive og sosiale kunnskap til å forstå at døden er endelig. Av denne grunn vil det være viktig for dem å få muligheten til å delta i syning og begravelse. Ved å innlemme barna i ritualene, gir man dem et bredere forståelsesgrunnlag, slik at de selv kan konkretisere egne erfaringer.

Weihe og Smith-Solbakken (2012) trekker frem at barn har behov for den struktur og støtte ritualene er ment å skulle gi. Dette fant jeg også i min forskning. Erfaring viser i følge Weihe og Smith-Solbakken (ibid.) at barn som regel ikke blir redde eller skremt av å se den døde. På samme måte poengteres det av Dyregrov (2010b) at barn ikke vil ta skade av å delta i begravelsen. Deltagelse vil derimot heller kunne bidra til å øke barns forståelse for både den sosiale og kulturelle gangen i ritualene. Som det legges frem i punkt 6.5.2, forklarte alle mine informanter at det for dem virket som om deltagelse i ritualene hadde vært positivt for deres barn. Både i forhold til det at de opplevde selve situasjonen, og i forhold til deres egen sorgprosess. De får flere konkrete knagger å henge sine opplevelser og erfaringer på, noe som senere, og videre i deres pågående sorgprosess, vil kunne hjelpe dem med både bearbeidelse og sorg. I tillegg vil det at de vet at de deltok, være med på å gi dem en følelse av tilhørighet i en vanskelig situasjon.

Ekvik (2010) presiserer at barn forstår store deler av det som skjer rundt dem. Setter man dette sammen med Bugges (2008) forslag om at barn i alle aldre burde tas med i begravelsen, kan man trekke den slutning at barn i alderen seks til tolv år, med grunnlag i Piagets teori (Jerlang et. al., 2008), forstår betydningen av ritualene. Foreldre bør med andre ord ikke bekymre seg for at deltagelse kan ha en negativ effekt på barna. De bør heller fokusere på at deltagelse i syning og begravelse kan hjelpe barna med å konkretisere døden, og med å forstå det som har skjedd. Dette er også et viktig poeng som trekkes fram av Kübler-Ross og Kessler

(2005). Min forskning viste også at barn, til tross for foreldres forsøk på å skjerme dem, forstod mer enn hva foreldrene i utgangspunktet antok. Dersom denne forståelsen ikke understøttes av både konkrete eksempler, samt forklaring og åpen kommunikasjon, vil det muligens resultere i at barna selv dikter opp egne scenarioer. Og som Ekvik (2010) presiserer, vil barns fantasi ofte fremstå som verre enn virkeligheten. Det denne forskningen viser, er at det viktigste fokuset for foreldre, i forhold til barns deltagelse i ritualer knyttet til død, er å la barna selv bestemme. Det foreligger liten tvil om at barns deltagelse har en positiv virkning på deres sorgprosess og forståelse av døden, men det må allikevel være opp til barna selv å bestemme graden av egen deltagelse. La barnet selv bestemme tidsbruk ved syning, og grad av egen deltagelse i begravelsen. Hjelp dem med å forstå, ved å gi dem muligheten til å delta.

8. Avsluttende kommentar

8.1 Implikasjoner og begrensninger

Denne studien beskriver fire foreldres erfaring og mening om barns deltagelse i ritualer knyttet til død. Jeg har i løpet av hele prosessen, forsøkt så godt jeg kan å få frem informantenes stemmer i min fremstilling. Under mine intervjuer var jeg åpen om at jeg selv hadde en relativt nylig erfaring med problemstillingen, slik at de på den måten skulle forstå at jeg selv hadde kjennskap til hva det var de hadde gått igjennom. Slik jeg ser det, kan dette ha ført til to utfall. På den ene siden kan det ha ført til at informantene følte at de kunne prate åpent og ærlig om sine egne erfaringer, fordi de fikk følelsen av at vi hadde et noenlunde samme verdigrunnlag. På den annen side derimot, kan det ha ført til at de har holdt litt igjen, dersom de har vært redd for at jeg som har vært igjennom det samme, skulle tenke at de hadde gjort noe feil. Denne studien sier mye om verdien av barns deltagelse i ritualer knyttet til død, og samtidig også om denne deltagelsens innvirkning på deres sorgprosess og forståelse av døden. For videre forskning vil det være interessant å se nærmere på for eksempel skolevesenets håndtering av barn i sorg, samt spesialpedagogens rolle i en slik situasjon. Man kunne for eksempel tatt denne forskningen videre ved å undersøke longitudinelt, for å se på den langsiktige effekten deltagelse i ritualene har hatt på barna, og eventuelt også andre. Hadde man kunne undersøkt denne problemstillingen fra alle mulige samfunnsvinkler, ville man kanskje kunne ha dannet et mer helhetlig bilde, og slik kunne arbeidet fremover for å organisere en felles krisepedagogisk plan, til bruk av både foreldre, foresatte, skole og spesialpedagog.

LITTERATUR

- Alver, B. G., & Øyen, Ø. (1998). *Forskningsetikk i forskningshverdag. Vurderinger og praksis*. Oslo: Tano Aschehoug.
- Bjelland, L. (Red.), & Stokke, F. (2011). *Om døden og sorgen*. Stavanger: Impress Media.
- Bugge, K. E., & Røkholt, E. G. (2009). *Barn og ungdom som sørger. Faglig støtte til barn og ungdom som opplever alvorlig sykdom eller død i nærmeste familie*. Bergen: Fagbokforlaget Vigmostad & Bjørke.
- Bugge, R. G. (2008). *Når krisen rammer barn og unge*. Kristiansand: Høyskoleforlaget.
- Dalen, M. (2004). *Intervju som forskningsmetode- en kvalitativ tilnærming*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Dukes, S. (1984). Phenomenological methodology in the human sciences. *Journal of Religion and Health*, 23 (3), s. 197-203.
- Dyregrov, A. (2010a). *Barn og traumer. En håndbok for foreldre og hjelpere*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Dyregrov, A. (2010b). *Å ta avskjed. Ritualer som hjelper barn gjennom sorg*. Bergen: Fagbokforlaget Vigmostad & Bjørke.
- Dyregrov, A. (2006). *Sorg hos barn. En håndbok for voksne*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Dyregrov, A. (1994). Barns deltagelse i ritualer etter dødsfall. En veiledning til foreldre, helsepersonell, lærere og andre voksne. *Tidsskrift for Norsk Psykologiforening*, 31, 678-686.
- Dyregrov, A., & Dyregrov, K. (2011). *Barn og unge som pårørende ved kreft. Hvordan kan barns situasjon og foreldres omsorgskapasitet styrkes i et rehabiliteringsperspektiv?* Hentet 21.01.14 fra http://krisepsy.netflexcloud.no/media/Barn_og_unge_som_parorende.pdf
- Dyregrov, A., & Raundalen, M. (1996). Sorg hos barn. Del II: Oppfølging. *Tidsskrift for Norsk Psykologiforening*, 33, 641-650.
- Ekvik, S. (2010). *Tårer uten stemme. Når barn er blant dem som sørger*. Trondheim: Verbum Forlag.
- Eriksen, T. H. (2010). *Små steder – store spørsmål. Innføring i sosialantropologi*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Fossen, A. (2004). *Snakk med barn om følelser. En fellesskapsbok for voksne og barn*. Oslo: Kommuneforlaget.
- Haugland, B. S., Ytterhus, B., & Dyregrov, K. (Red.). (2012). *Barn som pårørende*. Oslo: Abstrakt forlag.
- Hendriks, J. H., Black, D., & Kaplan, T. (1993). *When father kills mother. Guiding children through trauma and grief*. London: Routledge.
- Hirsch, A., & Røen, I. (2007). Jeg og døden – en langsom samtale. *Omsorg*, 4, 57-62.
- Jerlang, E. (red.), Egeberg, S., Halse, J., Jonassen, A. J., Ringsted, S., & Wedel-Brandt, B. (2008). *Udviklingspsykologiske teorier. En introduksjon*. Gylling: Hans Reitzels Forlag.

- Kleven, T. A. (red.), Hjordemaal, F., & Tveit, K. (2011). *Innføring i pedagogisk forskningsmetode. En hjelp til kritisk tolkning og vurdering*. 2. utg. Oslo: Unipub.
- Kvale, S., & Brinkmann, S. (2009). *Det kvalitative forskningsintervju*. 2. utg. Oslo: Gyldendal.
- Korsnes, O., Andersen, H. & Brante, T. (Red). (1997). *Sosiologisk leksikon*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Kranzler, E. M., Shaffer, D., Wasserman, G., & Davies, M. (1990). Early childhood bereavement. *Journal of American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 29, 513-520.
- Kübler-Ross, E., & Kessler, D. (2005). *On Grief and Grieving. Finding the Meaning of Grief Through the Five Stages of Loss*. London: Africa House.
- Nielsen, G. H., & Raaheim, K. (Red.). (1997). *En innføringsbok i psykologi for universiteter og høyskoler*. Oslo: Cappelen Akademiske Forlag.
- Patton, M. Q. (1990). *Qualitative Evaluation and Research Methods*. London: Sage.
- Polkinghorne, D. E. (1989). Phenomenological research methods. I R.S. Valle & S. Halling (Ed.), *Existensial-phenomenological perspectives in psychology*, s. 41-60. New York: Plenum.
- Postholm, M. B. (2011). *Kvalitativ metode. En innføring med fokus på fenomenologi, etnografi og kasusstudier* (2. utg.). Oslo: Universitetsforlaget.
- Ramsfjell, A., & Sagberg, S. (Red). (2012). *Livstolkning og livsmestring*. Oslo: IKO-forlaget.
- Raundalen, M., & Schultz, J.H. (2011). *Barn av virkeligheten. Læring for livet*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Raundalen, M., & Schultz, J.H. (2008). *Kan vi snakke med barn om alt?*. Oslo: Pedagogisk forum.
- Raundalen, M., & Schultz, J.H. (2006). *Krisepedagogikk*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Ryen, A. (2002). *Det kvalitative intervjuet. Fra vitenskapsteori til feltarbeid*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Silverman, P. R. (2000). *Never Too Young to Know. Death in Children's Lives*. New York: Oxford University Press.
- Skaalvik, M., & Skaalvik, S. (2011). *Skolen som læringsarena. Selvoppfatning, motivasjon og læring*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Sosial- og helsedirektoratet. (2004). *Når en av våre nærmeste dør*. Oslo: sosial- og helsedirektoratet.
- Thagaard, T. (1998). *Systematikk og innlevelse. En innføring i kvalitativ metode*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Vettenranta, S. (2012). Statlige sorgriter og kollektiv smerte. I Østerud, S. (Red.), 22. *JULI. Forstå – forklare – forebygge*. (s. 271-288). Oslo: Abstrakt forlag.
- Vettenranta, S. (2005). *"Du blir sjokka sjøl om du er et heilt hav unna"*. En undersøkelse om de unge og katastrofenyheter. Trondheim: Pedagogisk institutt.

Weber, J. A., & Fournier, D. G. (1985). Family support and a child's adjustment to death. *Family Relations*, 3, 279-295.

Weihe, H. J., & Smith-Solbakken, M. (2012). *Sorg. Kjærlighetens pris er sorgen*. Stavanger: Hertervik Akademisk Forlag.

Østigård, T. (2006). *På liv og død. Med døden som følgesvenn i 1500 år*. Oslo: Midgard forlag.

Vedlegg 1

Intervjuguide

Barns deltagelse i ritualer ved død

Fortell litt om meg selv

Takke for informantens deltagelse i studien

Gjøre rede for målet med studien

Bekreft anonymitet og fortrolighet

Informere om at intervjuet vil bli tatt opp på båndopptaker

Foreta lydtest på båndopptaker

Innledende spørsmål:

- Om informanten:
 - o Hvor gammel er du?
 - o Hvilken sivilstatus har du?
 - o Hvor mange barn har du?
 - o Hvilket av barna dreier dette intervjuet seg om?
- Om informantens barn:
 - o Hvor gammelt var barnet da det opplevde bortgang i nærmeste familie?
 - o Hva er/var barnets interesser?

Barnet og sykdomsperioden:

- Kan du fortelle meg litt om hvem det var i barnets nærmeste familie som ble syk?
- Hvordan var forholdet mellom barnet og dette familiemedlemmet?
- Hvordan opplevde du som forelder barnets forhold til familiemedlemmet i sykdomsperioden?
- Opplevde du en endring i barnets følelser eller holdninger ovenfor familiemedlemmet i sykdomsperioden?
- På hvilken måte følte du at du som forelder håndterte sykdomsperioden i forhold til barnet?
 - o Hvordan forklarte du situasjonen for barnet?
 - o Var det barnet eller du som tok opp dette samtaleemnet?
 - o Hvordan opplevde du som forelder barnets forståelse av situasjonen?

Barnet og døden:

- Hvor mye opplevde du som forelder at barnet forstod om døden før familiemedlemmet ble sykt?
- Kan du fortelle meg litt om hvordan du som forelder forberedte barnet på at det syke familiemedlemmet kom til å gå bort?
- Hvordan opplevde du som forelder at barnet reagerte på dette?
- La du merke til hvorvidt barnets oppførsel ovenfor det syke familiemedlemmet endret seg etter at det forstod at han/hun kom til å dø?
- I hvilken grad tror du som forelder at ditt barn forstod begrepet døden?
- Hvordan følte du som forelder at barnet taklet situasjonen?
- Kan du fortelle litt om hvordan du som forelder forklarte for barnet at familiemedlemmet hadde gått bort?
- Hvordan opplevde du at barnet taklet denne informasjonen?
- Hvilke tanker gjorde du deg som forelder om det å måtte forklare ditt barn at familiemedlemmet hadde gått bort?

Syning av den døde:

- Ble ritualet syning forklart for barnet etter at familiemedlemmet hadde gått bort?
- Hvordan følte du som forelder at barnet reagerte på dette?
- Var barnet med på syning av den døde?
 - o Hvis ja:
 - Hvordan forberedte du som forelder barnet på syningen?
 - Var det du eller barnet som bestemte at det skulle bli med inn?
 - Hva tenkte du som forelder om at ditt barn skulle delta i syningen?
 - Hvordan så det ut på rommet den døde lå i?
 - Hvordan reagerte barnet da det kom inn på rommet?
 - Hva gjorde barnet mens det var der inne?
 - Hvor lenge var barnet der inne?
 - Hvem var det som var der inne sammen med barnet?
 - Hvordan reagerte barnet etter at det hadde gått ut av rommet?
 - Kan du fortelle litt om hvorvidt barnet pratet om syningen i ettertid?
 - Var det du eller andre voksne, eller barnet selv, som startet disse samtalene?

- Fortalte barnet noen andre enn familien at det hadde vært med på syning?
- Hvilke tanker gjorde du deg som forelder i ettertid om at barnet var med på syningen?
- Hvis nei:
 - Var det barnet selv eller du/dere som foreldre som bestemte at barnet ikke skulle være med på syningen?
 - Hva var årsaken til at barnet ikke ble med inn på syning?
 - Hvilke tanker har du som forelder gjort deg om denne avgjørelsen i ettertid?
 - Dersom situasjonen hadde oppstått nå, tror du at du ville håndtert situasjonen annerledes på noen måte?

Dagene mellom dødsfall og begravelsen:

- Kan du fortelle litt om barnets deltagelse i forberedelsene av begravelsen?
 - Hadde barnet selv noen meninger om begravelsen?
 - Ville barnet selv delta på noen måte?
 - Hadde barnet egen kistekrans i begravelsen, alene eller sammen med noen andre?
- Hvilke tanker gjorde du deg som forelder i disse dagene?
- Hvordan fokuserte du på barnet og dets sorgprosess?
- Hvilke tanker gjorde du deg om barnets sinnstemning og oppførsel i disse dagene?
- Gjorde du deg noen tanker om hvorvidt din eller andre voksnes sinnstemning påvirket barnet på noen måte?

Barnet og begravelsen:

- Kan du fortelle litt om selve begravelsen?
 - Hvor var den?
 - Hvor lenge varte den?
 - Hvor mange var det som deltok i begravelsen
 - Hvordan opplevde du som forelder begravelsen?
- Var barnet med i begravelsen?
 - Hvis ja:
 - Hvordan forklarte du som forelder selve begravelsen for barnet?
 - Var det barnet selv som bestemte at det ville være med i begravelsen?
 - Hvor mye fikk du inntrykk av at barnet forstod?

- Hadde barnet noen form for deltakende rolle i begravelsen?
 - Var det barnet selv eller du/andre voksne i familien som kom frem til dette?
- Kan du fortelle litt om barnets oppførsel i forkant av og under selve begravelsen?
- Hvordan opplevde du som forelder barnets atferd etter at begravelsen var over?
- Var det arrangert en minnestund etter begravelsen?
- Var barnet med på denne?
- Var det andre barn på ditt barns alder tilstede i begravelsen?
- Var det andre barn på ditt barns alder tilstede i minnestunden?
- Hvilke tanker gjorde du deg som forelder om ditt barns sinnsstemning i løpet av denne dagen?
- Hvordan opplevde du som forelder den dagen?
- Hvis nei:
 - Hva var årsaken til at barnet ikke deltok i begravelsen?
 - Hvordan opplevde du som forelder det at barnet ikke deltok i begravelsen?
 - Hvordan tror du at det å ikke delta i begravelsen påvirket barnets sorgprosess?
 - Hvilke tanker har du som forelder gjort deg om denne avgjørelsen i ettertid?

Barnet og hverdagen:

- Hvordan opplevde du som forelder barnets sorgprosess i tiden etter dødsfallet og begravelsen?
- Hvilke tanker gjorde du deg om dine handlinger som forelder i denne tidsperioden?
- Hvilke tanker har du gjort deg i ettertid om måten barnet ble innlemmet i de ulike ritualene?
- Hvordan opplevde du som forelder at ditt barns deltagelse påvirket dets sorgprosess?

Avslutning:

- Hvordan følte du at du som forelder håndterte situasjonen?
- Hvilke tanker gjorde du deg om
- Dersom du hadde hatt muligheten, er det noe du tror du ville gjort eller håndtert annerledes med tanke på barnet?

- Er det noe du føler at vi ikke har snakket om nå, som du gjerne vil snakke litt mer om?
- Tusen takk for hjelpen, og for at du stilte opp som informant til denne studien.

Vedlegg 2

Svar på meldeskjema fra NSD

Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste AS
NORWEGIAN SOCIAL SCIENCE DATA SERVICES

Harald Hårfagres gate 29
N-5007 Bergen
Norway
Tel: +47-55 58 21 17
Fax: +47-55 58 96 50
nsd@nsd.uib.no
www.nsd.uib.no
Org.nr. 985 321 884

Soilikki Vettenranta
Pedagogisk institutt NTNU

7491 TRONDHEIM

Vår dato: 22.01.2014

Vår ref: 36970 / 2 / HIT

Deres dato:

Deres ref:

TILBAKEMELDING PÅ MELDING OM BEHANDLING AV PERSONOPPLYSNINGER

Vi viser til melding om behandling av personopplysninger, mottatt 09.01.2014. Meldingen gjelder prosjektet:

<i>36970</i>	<i>Barn og sorg</i>
<i>Behandlingsansvarlig</i>	<i>NTNU, ved institusjonens øverste leder</i>
<i>Daglig ansvarlig</i>	<i>Soilikki Vettenranta</i>
<i>Student</i>	<i>Ida Fossen</i>

Etter gjennomgang av opplysninger gitt i meldeskjemaet og øvrig dokumentasjon, finner vi at prosjektet ikke medfører meldeplikt eller konsesjonsplikt etter personopplysningslovens §§ 31 og 33.

Dersom prosjektopplegget endres i forhold til de opplysninger som ligger til grunn for vår vurdering, skal prosjektet meldes på nytt. Endringsmeldinger gis via et eget skjema, <http://www.nsd.uib.no/personvern/meldeplikt/skjema.html>.

Vedlagt følger vår begrunnelse for hvorfor prosjektet ikke er meldepliktig.

Vennlig hilsen

Katrine Utaaker Segadal

Hildur Thorarensen

Kontaktperson: Hildur Thorarensen tlf: 55 58 26 54

Vedlegg: Prosjektvurdering

Kopi: Ida Fossen fossen89@gmail.com

Dokumentet er elektronisk produsert og godkjent ved NSDs rutiner for elektronisk godkjenning.

Avdelingskontorer / District Offices

OSLO: NSD, Universitetet i Oslo, Postboks 1055 Blindern, 0316 Oslo. Tel: +47-22 85 52 11. nsd@uio.no
TRONDHEIM: NSD, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, 7491 Trondheim. Tel: +47-73 59 19 07. kyrr.svarva@svt.ntnu.no
TROMSØ: NSD, SVF, Universitetet i Tromsø, 9037 Tromsø. Tel: +47-77 64 43 36. nsdmaa@sv.uit.no

Personvernombudet kan ikke se at det i prosjektet behandles personopplysninger med elektroniske hjelpemidler, eller at det opprettes manuelt personregister som inneholder sensitive personopplysninger. Prosjektet vil dermed ikke omfattes av meldeplikten etter personopplysningsloven.

Personvernombudet legger til grunn at man ved transkripsjon av intervjuer eller annen overføring av data til en datamaskin, ikke registrerer opplysninger som gjør det mulig å identifisere enkeltpersoner, verken direkte eller indirekte. Alle opplysninger som behandles elektronisk i forbindelse med prosjektet må være anonyme. Med anonyme opplysninger forstås opplysninger som ikke på noe vis kan identifisere enkeltpersoner i et datamateriale, verken direkte gjennom navn eller personnummer, indirekte gjennom bakgrunnsvariabler eller gjennom navneliste/koblingsnøkkel eller krypteringsformel og kode.

Vedlegg 3

Informert samtykke

Forespørsel om deltakelse i forskningsstudie.

Mitt navn er Ida Fossen, og jeg har tidligere vært i kontakt med deg i forhold til min masteroppgave om barn i alderen 6-12 år og deres sorgprosess, samt deltagelse i ritualer knyttet til bortgang.

Jeg har forklart deg tidligere i korte trekk hva denne studien går ut på, men nå vil jeg gjerne få informere deg litt mer om selve intervjusituasjonen. Årsaken til at jeg vil gjøre dette, er for at du som informant skal få mer informasjon om hva mitt forskningsprosjekt går ut på, og for at du skal få vite mer om dine rettigheter som informant. I tillegg gir jeg deg dette formelle skrivet fordi at jeg som forsker trenger skriftlig samtykke fra deg, om at du er villig til å delta i min studie.

Det er helt frivillig å delta i denne studien, og du har som informant mulighet til å trekke deg når som helst underveis i forskningen. Min hensikt med studien er å finne ut mer om dine erfaringer med ditt barns sorgprosess, etter at barnet har mistet en i sin nærmeste familie, etter lengre tids sykdom. Jeg er interessert i å se på hvorvidt barns deltagelse i ritualer knyttet til død påvirker og hjelper dem i deres sorgprosess. Mitt ønske med denne studien, er å rette et større fokus på barns deltagelse i sykdomsforløpet og ritualene knyttet til død, ettersom jeg etter litteratursøk synes det er skrevet alt for lite om det innen det spesialpedagogiske feltet.

Selve intervjuet vil vare omtrent en time, og for at jeg skal få med meg alt som blir sagt, vil intervjuet bli tatt opp på båndopptaker. Dette vil hjelpe meg med å gi et så korrekt bilde som mulig av dine erfaringer med temaet. Alt datamaterialet vil bli lagret på min bærbare PC, som er passordbeskyttet, og alt vil bli slettet når jeg er ferdig med masteroppgaven, altså senest juli 2014. Alt som kommer frem i intervjuene vil bli behandlet konfidensielt, og all viktig informasjon, samt personopplysninger, vil bli anonymisert. Dersom det under transkribering og analysing av datamaterialet er noe jeg lurer på, vil jeg ta kontakt med deg for å forsikre

meg om at jeg har tolket dine svar riktig. Dette vil jeg gjøre for å få et så riktig, oversiktlig og helhetlig bilde av dine erfaringer, i forhold til den skriftlige delen av min masteroppgave.

Jeg har sendt inn en søknad til NSD, Norsk Samfunnsvitenskapelige Datatjeneste. Dette for å sikre at min studie blir gjennomført i forhold til de korrekte retningslinjer som er pålagt en forsker.

Dersom du har flere spørsmål om studien, selve intervjusituasjonen, eller behandling av data, er det bare å ta kontakt med meg på mail: fossen89@gmail.com eller telefon: 93015864. Det er også mulig for deg å kontakte veilederen min ved Pedagogisk Institutt ved NTNU: Soilikki Vettenranta på mail: soilikki@svt.ntnu.no eller telefon: 73598195.

Jeg ser frem til å møte deg, og høre om dine erfaringer knyttet til dette emnet.

Med vennlig hilsen,

Ida Fossen.

Samtykkeerklæring:

Jeg har mottatt informasjon om studien av barns deltagelse i ritualer knyttet til død, og ønsker å delta på et intervju.

Sted og dato.....

Signatur..... Telefonnummer.....

Vedlegg 4

Mine kategorier

Sorg	<ul style="list-style-type: none">- Trygghet og ivaretagelse- Omsorg og frykt
Forståelse	<ul style="list-style-type: none">- konkretisering av døden- Eksistensiell usikkerhet
Kommunikasjon	<ul style="list-style-type: none">- Bevisstgjøring- Barns undring
Deltagelse i ritualer	<ul style="list-style-type: none">- Tilstedeværelse og engasjement- Innvirkning og erkjennelse

Vedlegg 5

Intervjuprotokoll

INTERVJU 1

Informant:

Kodenavn: Beate

Dato: 03.02.14

Intervjuets varighet: 1 ½ time

Forstyrrende faktorer: Mitt første intervju. Litt vanskelig å vite hvor mye jeg skulle binde meg til intervjuguiden.

Generelt inntrykk: Rolige omgivelser, veldig meddelende informant.

Motivasjon: Fremsto som motivert til å fortelle, pratet mye rundt spørsmålene jeg stilte, intervjuet tok etter hvert preg mer av samtaleform enn intervjuform.

Konsentrasjon: God. Stort sett rett på sak, ikke mye utenomsnakk, ganske fokusert på samtalen vi hadde oss imellom om temaet.

Ikke-verbale uttrykk (mimikk, gestikulering, sukking, nøling og lignende): Informanten tok i bruk en del gestikulering når hun snakket om datterens sorgprosess og deltagelse i ritualene.

Lett/vanskelig å fortelle: Informanten var ivrig og engasjert gjennom hele intervjuet, spurte meg innimellom om jeg ville at hun skulle utdype mer. Lite behov for oppfølgingsspørsmål.

Andre bemerkninger (unngåelse av tema, holdning til spørsmål): Hadde ingen spesielle holdninger til noen av spørsmålene, og fremsto ikke som unngående i forhold til noen av temaene som ble tatt opp. Virket komfortabel med å prate om alt egentlig.

Intervjuer:

Endring i rekkefølge av spørsmål: Litt endring av rekkefølge på spørsmålene i intervjuguiden, mest på grunn av at informanten snakket seg gjennom flere spørsmål på en gang.

Tilleggsspørsmål, forklaringer: Følte ikke at jeg trengte særlig til tilleggsspørsmål eller forklaringer, ettersom det virket som om informanten forstod det meste. Og dersom det var noe hun syntes var uklart, spurte hun om jeg kunne utdype det litt.

Feil i spørreteknikk, eller valg av ord: Brukte ”nei-ord” en del i begynnelsen, som ”ehm”, ”liksom” og lignende. Men det tok seg opp etter hvert som litt av nervøsiteten slapp taket.

Kommunikasjonssituasjon: Opplevde kommunikasjonen som god. Følte vi fikk til mer en følelse av samtale enn av intervju, noe jeg tror gjorde at informanten selv utdypet mer rundt egne refleksjoner og svar. Følte at det var litt stakkato i begynnelsen, men det tror jeg grunnet i at dette var mitt første intervju, og det tok seg opp etter de første innledende spørsmålene egentlig.

Øverraskende momenter: Ingen spesielle overraskende momenter annet enn at jeg ble litt overrasket over mangelen på reservasjon i forhold til noen av spørsmålene i intervjuguiden. Ettersom det er et ganske følsomt tema jeg skriver om, så hadde jeg forberedt meg på at informanten kanskje skulle vegre seg litt for å svare på noen av spørsmålene mine.

Andre bemerkninger:

INTERVJU 2

Informant:

Kodenavn: Johannes

Dato: 04.02.14

Intervjuets varighet: 1 time og 15 minutter

Forstyrrende faktorer: Det var en bolle som ramlet ned på informantens kjøkken omtrent midtveis i intervjuet, så det førte jo til et oppbrudd i samtalen. Men vi kom oss ganske så fort tilbake i tralten igjen.

Generelt inntrykk: Rolige omgivelser, informanten virket komfortabel med situasjonen. Snakket mye, utdypet på flere av egne spørsmål.

Motivasjon: Informanten fremsto som villig til å fortelle, pratet mye rundt hvert spørsmål uten særlig påvirkning fra min side.

Konsentrasjon: God. Fokusert på de forskjellige temaene vi snakket om, snakket seg sjelden bort og virket interessert i å gi meg gode og utfyllende svar på mine spørsmål.

Ikke-verbale uttrykk (mimikk, gestikulering, sukking, nøling og lignende): Informanten brukte ikke mye ikke-verbale uttrykk, virket oppmerksom på at intervjuet ble tatt opp på bånd, og forsøkte for det meste av den grunn å forklare verbalt.

Lett/vanskelig å fortelle: Informanten hadde ikke særlige vansker med å snakke om temaet for intervjuet, og utdypet mange av sine egne forklaringer slik at jeg virkelig skulle forstå hva det var han mente, eller følte om de enkelte temaene.

Andre bemerkninger (unngåelse av tema, holdning til spørsmål): Virket ikke som om han hadde noen ubehag vedrørende tema, det eneste jeg la merke til var at han brukte en del tid på

å forklare situasjonen slik at jeg virkelig skulle forstå hvorfor datteren hans ikke hadde deltatt i syning.

Intervjuer:

Endring i rekkefølge av spørsmål: Det ble litt endring av rekkefølgen i spørsmålene i dette intervjuet også, mye på grunn av at informanten snakket seg gjennom flere spørsmål på en gang. Men ettersom jeg følte at jeg som intervjuer fikk mer ut av intervjusituasjonen på den måten, påvirket det ikke meg eller situasjonen nevneverdig.

Tilleggsspørsmål, forklaringer: Tok i bruk noen oppfølgingsspørsmål, hovedsakelig i forhold til temaer der jeg ikke helt forstod hva det var informanten mente, eller ønsket at han skulle fortelle litt mer. Det var ikke behov for noen forklaring fra min side i forhold til spørsmålene eller lignende i løpet av intervjuet.

Feil i spørreteknikk, eller valg av ord: Brukte ikke noen særlige ”nei-ord” under dette intervjuet, var litt mer komfortabel, og litt mindre stresset, så det gikk egentlig greit.

Kommunikasjonssituasjon: Følte egentlig at kommunikasjonen gikk bra, det var ingen lange stillheter eller situasjoner der vi snakket forbi hverandre. Fikk også inntrykk av at informanten syntes intervjuet hadde vært ok å være med på.

Overraskende momenter: Ingen spesielle overraskende momenter annet enn at bollen på kjøkkenet ramlet ned og forstyrret oss i en fem minutters tid. Men vi kom raskt inn i en god rytme igjen, så det påvirket ikke situasjonen nevneverdig egentlig.

Andre bemerkninger:

INTERVJU 3

Informant:

Kodenavn: Daniel

Dato: 06.02.14

Intervjuets varighet: 1 time og 20 minutter

Forstyrrende faktorer: Egentlig ingen spesielt forstyrrende faktorer i løpet av dette intervjuet.

Generelt inntrykk: Fikk inntrykk av at informanten var komfortabel gjennom hele intervjusituasjonen, og at han ikke hadde noen kvaler i forhold til tema eller situasjonen i seg selv.

Motivasjon: Informanten virket til å ha sto motivasjon for å snakke om temaet intervjuet dreide seg om, var veldig opptatt av å få frem sine meninger rundt det, både i forhold til eget barn og i forhold til andre foreldre i lignende situasjoner.

Konsentrasjon: God konsentrasjon gjennom hele intervjuet. Fokuserte på hvert enkelt tema, selv om det ble litt hopping mellom temaene innimellom, ettersom de noen ganger flettet seg litt inn i hverandre i løpet av samtalen vi hadde.

Ikke-verbale uttrykk (mimikk, gestikulering, sukking, nøling og lignende): Ingen spesielle ikke-verbale uttrykk eller fakter, forklarte seg i all hovedsak kun verbalt, og rolig og fattet.

Lett/vanskelig å fortelle: Virket ikke til å ha noen reservasjoner i forhold til noen av temaene, og jeg fikk inntrykk av at han hadde tenkt en del over temaet på forkant, og reflektert en del rundt sin egen situasjon i forhold til det.

Andre bemerkninger (unngåelse av tema, holdning til spørsmål): Ingen spesielle bemerkninger i forhold til unngåelse av tema eller spesielle holdninger til spørsmålene som ble stilt. Virket veldig engasjert, og ivrig på å få sagt mye om barns deltagelse i ritualer knyttet til død.

Intervjuer:

Endring i rekkefølge av spørsmål: Ikke særlig mye endring i rekkefølgen av spørsmål, vi fulgte vel egentlig intervjuguiden ganske greit gjennom hele intervjuet. Selve intervjusituasjonen fremsto allikevel som samtalepreget, og det virket ikke som at mitt fokus på å få stilt alle mine spørsmål påvirket situasjonen i en negativ grad.

Tilleggsspørsmål, forklaringer: Var ikke særlig behov for mange oppfølgingsspørsmål, ettersom informanten var god på å forklare og utdype på eget initiativ.

Feil i spørreteknikk, eller valg av ord: Følte at jeg klarte å unngå feil i spørreteknikk, kanskje mye fordi dette var mitt tredje intervju. Hadde blitt litt mer komfortabel på situasjonen i seg selv?

Kommunikasjonssituasjon: Følte at samtalen fløt fint, og at informanten min og jeg forstod hverandre. Ingen problemer i forhold til spørsmålene eller samtalen i seg selv, alt følte i og for seg veldig bra.

Overraskende momenter: Ble positivt overrasket over graden av engasjement han hadde i forhold til det å la barn få være med på syning eller i begravelse dersom de ville det. Vi pratet mye om det, både under intervjuet og faktisk også litt etter at intervjuet var over. Annet enn det var det ingen overraskende momenter.

Andre bemerkninger:

INTERVJU 4

Informant:

Kodenavn: Karoline

Dato: 08.02.14

Intervjuets varighet: 1 ½ time

Forstyrrende faktorer: Jeg var først på plass der intervjuet skulle foregå, og det tok litt tid før informanten fant meg, men etter det gikk det helt fint. Påvirket i og for seg ikke intervjusituasjonen nevneverdig.

Generelt inntrykk: Informanten fortalte mye og åpent om sin situasjon og datter, og ettersom vi satt i rolige omgivelser, var det heller ingen særskilte forstyrrelser i løpet av intervjuet.

Motivasjon: Hun pratet mye rundt og om de forskjellige temaene jeg tok opp, og virket genuint interessert i å dele både sin historie og sine meninger rundt problemstillingen min.

Konsentrasjon: Fremsto som bra. Fokus på spørsmålene jeg stilte, og virket som om hun tenkte seg om før hun formulerte et svar.

Ikke-verbale uttrykk (mimikk, gestikulering, sukking, nøling og lignende): Ikke mye bruk av ikke-verbale uttrykk. Forklarte seg i all hovedsak verbalt. Litt mimikk innimellom, men dette ble ledsaget av forklaringer, så det var på en måte bare litt kroppslig forsterkning av samtalen.

Lett/vanskelig å fortelle: Hun var veldig enkel å snakke med, og hadde ingen reserverasjoner rundt noen av temaene vi pratet om. Sa hun hadde snakket en del om det før, og at hun var veldig innstilt på å hjelpe meg i min forskning.

Andre bemerkninger (unngåelse av tema, holdning til spørsmål): Ingen spesielle unngåelser, var veldig åpen og forklarende ovenfor alt. Gode holdninger til alle spørsmålene jeg stilte, unntatt ingen av dem.

Intervjuer:

Endring i rekkefølge av spørsmål: Intervjuet tok tidlig samtaleform, så det ble en del endring i rekkefølgen av spørsmål. Men det var mest på grunn av at hun snakket seg gjennom flere spørsmål når jeg stilte henne ett enkelt ett.

Tilleggsspørsmål, forklaringer: Var ingen særlige behov for tilleggsspørsmål, eller forklaringer, ettersom informanten var veldig godt til å forklare og utdype sine svar på egenhånd.

Feil i spørreteknikk, eller valg av ord: Følte meg ganske komfortabel og trygg, ettersom dette var det fjerde og siste intervjuet, så det ble ingen påfallende feil i spørreteknikk, eller valg av ord.

Kommunikasjonssituasjon: Følte at samtalen fløt fint, fra begge sider. Ikke vanskelig å følge informanten, og slik velge ut det neste spørsmålet jeg ville stille.

Overraskende momenter: Ingen overraskende momenter i løpet av intervjuet.

Andre bemerkninger: